

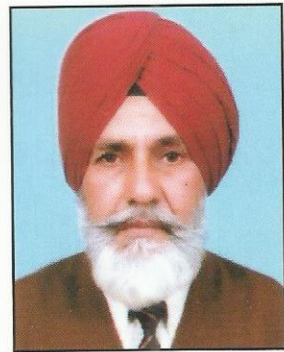
ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ (27-06-1839) ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਹੜਪਣ (29-03-1849) ਤਕ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਐਨੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਲਾਲਚ, ਸੱਤਾ-ਭੁੱਖ, ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਗੀਆਂ ਐਨੀਆਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਕਿਧਰੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ, ਜੰਗੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਰਦਾ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਤਰਕਸ਼ੀਲ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਹਿਮ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ (ਜਨਮ 1946) ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦਸੂਹਾ ਤੋਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਧ-ਫੁੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਛਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡੇਅਰੀ ਸਾਇੰਸ ਕਾਲਜ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਡੇਅਰੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਡੇਅਰੀ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਮਿਲਕਫੈੱਡ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਲਾਂਟਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਹੁਣ ਆਪ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਬਾਦਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਫੋਲਾ-ਫਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣਾ ਹੁਣ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਰੁਝੇਵਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਪਾਸ ਕੱਚ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ ਨਿਤਾਰਨ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

JANG HIND PUNJAB DA

(Reinterpretation of Anglo Sikh Wars based on contemporary sources)

by

H.S. CHEEMA

G-430, BHAI RANDHIR SINGH NAGAR,
LUDHIANA

E-mail : hscheemaz@yahoo.com

© ਲੇਖਕ

ISBN 81-7205-497-1

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਰਚ 2013

ਮੁੱਲ : 400-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

S.C.O. 223-224, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਛਾਪਕ :

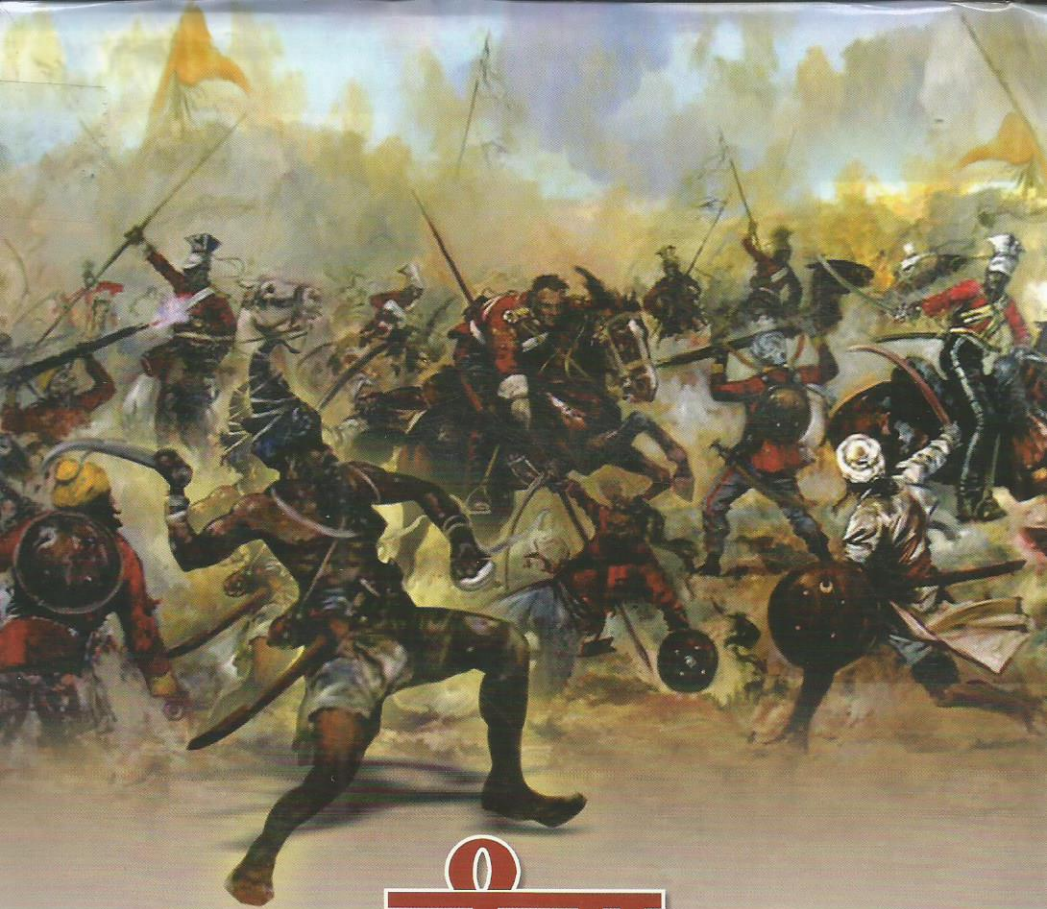
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਡੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਤਤਕਰਾ

ਮੁਖਬੰਧ	9
ਪੰਨਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ	15
ਭੂਮਿਕਾ	17
• ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ	35-60
ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਤੇ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ	35
• ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ	61-72
ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ	61
• ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ	73-169
(ੳ) ਮੁੱਦਕੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ	73
(ਅ) ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ	77
(ੲ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ	95
(ਸ) ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ	98
(ਹ) ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ	103
(ਕ) ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਲੜਾਈ	113
(ਖ) ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ	136
(ਗ) ਸਭਰਾਉਂ (ਸਭਰਾਵਾਂ) ਦੀ ਲੜਾਈ	147
• ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ	170-196
(ੳ) ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ	170
(ਅ) ਕਿਨੇਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ	178
(ੲ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਲਮਕਾਉਣਾ	181
(ਸ) ਸਦੋਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ	182
(ਹ) ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਉਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ	182
(ਕ) ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ	183
(ਖ) ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ	186
(ਗ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ	188

(ਘ) ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ	189
(ਙ) ਜਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ	190
(ਚ) ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ	191
(ਛ) ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ	192
(ਜ) ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀਰੋ	193
(ਝ) ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ	194
(ਵ) ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਫ਼ੈਲੂ ਹੋਣਾ	195
• ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ	197-235
(ੳ) ਰਾਮਨਗਰ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ	197
(ਅ) ਰਾਮਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	211
(ੲ) ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	214
(ਸ) ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦਾ ਯੁੱਧ	217
(ਹ) ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ	227
• ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ	236-262
ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੌਧੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ	236
ਪ੍ਰਸਤਕ-ਸੂਚੀ	263-266
ਇੰਡੈਕਸ	267-272

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ

ਸਮਰਪਣ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਅਣਗੌਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ

ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣ ਨਾ ਹੋਇਆ।

•

ਉਸ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ

ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਟਕ ਮੁਕਾਇ ਦਿੱਤੇ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਜੀ।
ਨੰਦਨ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਹੋਈ, ਕੁਰਸੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ ਸੱਖਣੀ ਜੀ।

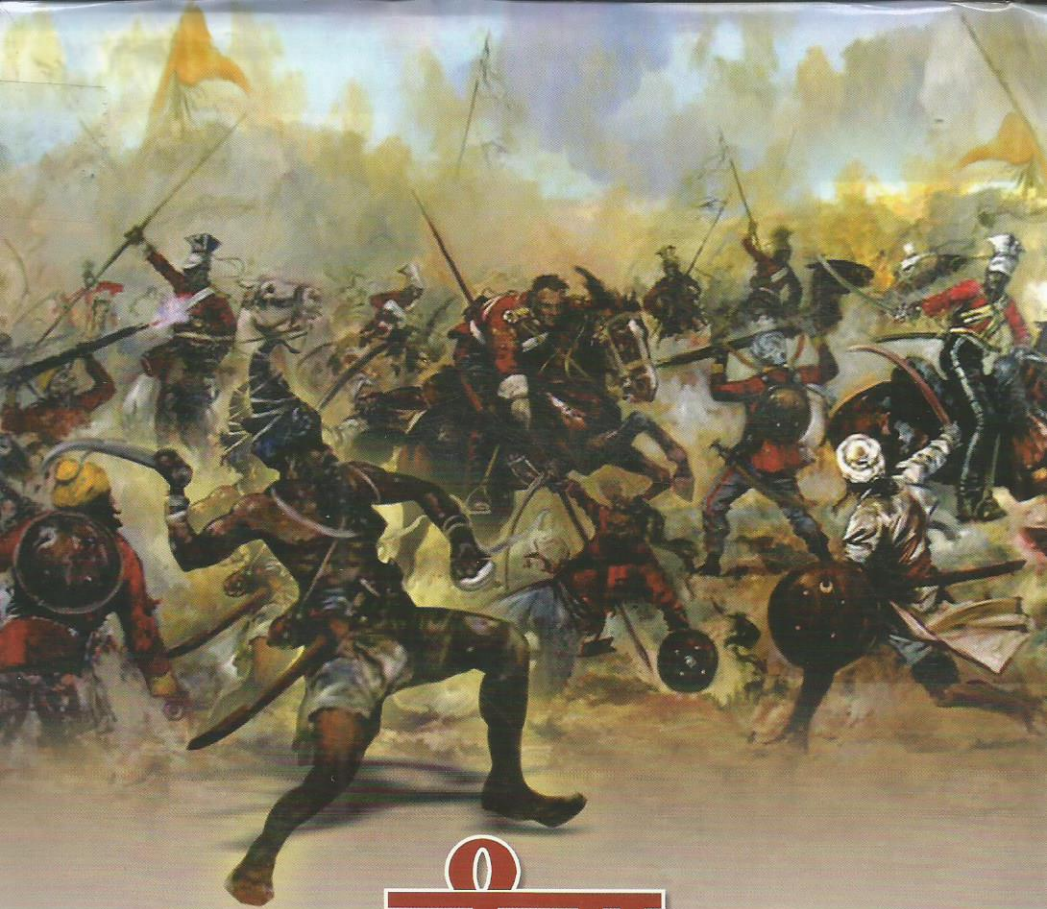
•

ਉਸ ਮਹਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਜਿਸ ਬਾਝੋਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ 'ਸਰਕਾਰ' ਬਾਝੋਂ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਲਾਇ ਬਾਜ਼ੀ,
ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸੂਰਮੇ ਅੰਗ ਮੀਆਂ। (105)

‘ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਦੇ ਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਂਭਦੇ ਨਹੀਂ।’ ਇਸ ਅਖਾਉਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਕਤ ਵੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਿਆ-ਨਵੀਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਹਨ ਜੋ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸਨ ਜਾਂ ਇਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਮਹਿਕੂਮ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਧਿਰ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਘੱਟ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਵੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿੱਸ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲੌਕਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ (ਸੱਚ) ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਬਹਿਸ ਤਲਬ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੂਰਬ ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ, ਬੀਰ-ਕਾਵਿ (ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ) ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਪਰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਚੱਲਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਓਤਪੋਤ ਵੀ ਹਨ। ਨਿਰਪੱਖ, ਬੇਲਾਗ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਵਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੋਮਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਧਿਰ

ਆਣ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਧਿਰ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਅੱਸਬ (Biases) ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਧੇਰੇ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਦੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ (27 ਜੂਨ, 1839) ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ (29 ਮਾਰਚ, 1849) ਤਕ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਐਨੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਲਾਲਚ, ਸੱਤਾ-ਭੁੱਖ, ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਨਗੀਆਂ ਐਨੀਆਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਵਾਦ ਏਸੇ ਦੌਰ (1839-1849) ਬਾਰੇ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ, ਡੋਗਰੇ ਸਰਦਾਰ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਢਣ 'ਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਰਾਜਕਤਾ, ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਚਾਰੇ ਹੀ ਧਿਰਾਂ ਸਨ, ਕੋਈ ਵੱਧ ਤੇ ਕੋਈ ਘੱਟ।

ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਚੀਮਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕ ਬੜੇ ਹੀ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਇਸ ਦੀ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਂਤ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਕਿਧਰੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵੱਖਰਤਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਤੇ ਭੂਤਰੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚੀਮਾ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ਵਾਰ ਸਾਰਨੀ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪਸਾਰਵਾਦੀ (Expansionistic) ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਅਧੀਨ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ

(Defensive) ਜੰਗ ਲੜੀ, ਨਾ ਕਿ ਦਮਨਕਾਰੀ (Offensive)। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ (ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ) ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸੂਝ ਇਹ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਆਪ ਇਹ ਲੜਾਈ ਛੇੜੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਬੀਜਣ ਦੇ ਤੁਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ। ਡੋਗਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ (ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਈਆ ਆਦਿ) ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਉਧਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ, ਖ਼ਾਹਮਖ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਡਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਉਕਸਾਹਟ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿਕਨੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਡੋਗਰੇ ਸਰਦਾਰ—ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਦੀ ਵੀ ਖ਼ੈਰ-ਖ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੂਣੀਆਂ ਲਾਉਣ, ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਲ ਕਿਰਦਾਰ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਪੈਸੇ ਨਾਲ, ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹਾਕਮ ਬਣ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹਨ ਬੜੀਆਂ ਵਜ਼ਨਦਾਰ:

ਰਾਜਾ ਗਿਆ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪ ਚੜ੍ਹ ਕੇ,
ਬਾਹੋਂ ਪਕੜ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਵਦਾ ਈ।
ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਜੀ! ਅਸਾਂ ਪਰ ਦਇਆ ਕਰਨੀ,
ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬਣਾਂਵਦਾ ਈ। (97)

ਆਖ਼ਰੀ ਸਤਰ ਵਿਚ 'ਆਪਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਰਮਿਆਨ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ

ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਧਿਰ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ' ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਹੁਣ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਵਧਾ ਲਈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਉਹ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਜੁੱਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਧਿਰ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮੱਚ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੱਲੂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਉਣ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਉਣ, ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪੇ ਥਾਪੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਉਣ ਨਾਲ, ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਹੱਦ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਦੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਇਨਾਮ ਸਾਨੂੰ,

ਸਾਡੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਮਾਂਵਦੀ ਹੈ। (43)

ਸਰਦਾਰ ਚੀਮਾ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ, ਜੰਗੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਰਦਾ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ, ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਸੀ। ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਸਿਰੇ ਦਾ ਡਰਪੋਕ, ਬੇਈਮਾਨ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮੋਹਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਬਜ਼ਰ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ, 'ਖੇਤ ਜਵਾਂ ਦਾ ਗਰਧਮ ਰਾਖਾ' ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਜਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਕ ਖੇਤੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਕਿ ਖੇਤ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇਗਾ, ਵੱਡੀ ਹਮਾਕਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਫ਼ੌਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ, ਤਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਹੂਲ ਕੇ ਲੜੇ, ਬਿਨਾਂ ਯੋਗ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ, ਕਿਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਯੋਗ, ਹਿੰਮਤੀ, ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿਰਲੱਥ ਆਗੂ ਕਿਵੇਂ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 1965 ਦੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਹੀਰੋ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਐਸੇ ਬਣੇ ਕਿ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ

ਅਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦਬਾਅ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਆਫ਼ ਆਰਮੀ ਸਮੇਤ ਸੈਨਾ ਦੀ ਉੱਚ ਕਮਾਂਡ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਿਆਸ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਊਂਦੇ-ਜੀਅ ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲੀ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਜੂਝੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੇ ਦੇਣੇ ਪੈ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਕਿ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬਣੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਤੇ ਖੇਮਕਰਨ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ 'ਪੈਟਨ ਟੈਂਕਾਂ ਦਾ ਕਬਰਿਸਤਾਨ' ਕਿਹਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਲਾਹ ਹੀ ਬੇੜਾ ਡੋਬਣ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਚਾਅ ਕਿਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰੇ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੁੱਧ ਪਾਣੀ ਨਿਤਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਬੇਲਾਗ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੀਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇੰਨਾ ਭਰਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਮੇਤ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਰਾਮ ਨਗਰ, ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਰਹਿਸ਼ਨ (1859 ਈ.) ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਐਨ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਚੀਮਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਯਥਾਯੋਗ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਵਾਂਗ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿੱਤ੍ਰਪਟ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪਸੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ (ਕਾਲੇ, ਨਜ਼ਦੀਕ ਫੇਹਰਟਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ ਦੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੂਰਮਤਾਈ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਨਾਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮਸਲੇ ਸੁਲਝਾਉਣ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀ 'ਰੀਜ਼ੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵੀ ਦੋ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਅਤੇ 13 ਅਗਸਤ, 1985 ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹ ਵੀ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਚੀਮਾ ਦੀ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਖੰਘਾਲ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣਾਂ/ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'Review of Literature' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇੰਡੈਕਸ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਚੀਮਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ:)

(ਸਾਬਕਾ) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ,

ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ,

ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਦਾਸ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਮਨ ਟੁੰਬਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਜੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਅਥਾਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਦਕਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਰੋਹਾਜ਼ਾ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜੀ ਹਰ ਜੰਗ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਗੁਣ-ਗਾਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਲੜੀਵਾਰ ਲੇਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ 'ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਰਸਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਛਪਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਖੋਜ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਨੇਹੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ, ਡਾ: ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਸ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ, ਆਨਰੇਰੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਆਪ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਪਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਕ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਸ ਡਾ: ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਖਰੜੇ

ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਮੁਖਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਹੇਠ ਮੈਂ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਇਸ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਖੋਜ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ, ਜੋ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ, ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਾਕਿਆਏ-ਜੰਗ-ਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਹਰ ਘੜੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਾਸ ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਲਵੀਰ ਜਸਵਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਦਮ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸੰਨ 1845, ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਇਰ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ 'ਹਾਂ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਜ਼ਬਾਗ਼ ਵਿਖਾਏ ਅਤੇ ਕਈ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਚ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਇਹ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖ਼ਾਤਰ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਮਨ ਚੈਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ (ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ) ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਉਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜਿਤਾਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸਹੀ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।¹

ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕਣ ਵਾਲੇ ਸਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਲੋਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਿਭਾਈ, ਜਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਫ਼ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ 13 ਦਸੰਬਰ, 1845 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੋਟੀਫ਼ਿਕੇਸ਼ਨ ਨੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਫੂਕ-ਫੂਕ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ (ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਡਟੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਅਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਗਣੇ ਮੁੱਦਕੀ ਅੰਦਰ ਆ ਘੁਸੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੂਚ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਝੜਪ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਬਦਲਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਅਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ (ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ) ਵਾਪਸ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਕੈਂਪ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਾਸ਼! ਇਹ ਕਮਾਂਡਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਤਕ ਵੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਿਆ,

1. W. Broadfoot, *The Career of Major George Broadfoot*, p. 97.

ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਪਰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਡੇਰੇ ਆਣ ਕੇ ਬੈਠ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ,
ਐਤਵਾਰ ਅਸੀਂ ਖੰਡਾ ਫੜਾਂਗੇ ਜੀ। (ਮੁੱਦਕੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ)
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਡੀਕ ਸਾਨੂੰ,
ਉਹ ਆਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਲੜਾਂਗੇ ਜੀ। (69)
(ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੰਨ 1850 ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਾਰਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ.....ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਮਿਤੀ 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਬੱਕੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਕੇਵਲ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਫ਼ਸਰ/ਕਮਾਂਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।²

ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਲਿਖਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜੰਗੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਜਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਆਪਣੀ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕੂਚ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੂੰ ਲਿਖੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਸਲੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਗੁਲਾਬ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੇਠ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਬੇਨਤੀ ਜਾਂ ਦਰਖਾਸਤ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਜਾਂ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁਟ ਦੇ ਗਲਤ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ ਮੇਜਰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖੁਦ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ।³

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸਲਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਉਣ ਦੀ ਹੋਈ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪੰਚਾਂ ਦਾ ਆਖਿਆ ਹੀ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਸਭ ਨੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ ਸੀ।”⁴

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਉਪਰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 60,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਕੋਈ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਖੜੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ, ਏਨੀ ਹੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ, ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰੀ, ਡੇਰਿਆਂ, ਨਿਹੰਗਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਹਮਲਾਵਰ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਮਥਰਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ

3. Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, p. 98.

4. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 227.

ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਥਾਪੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੱਦੋਬਦਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆ ਮਿਲੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਮਾਂਡਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ, ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ 60,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁੱਲ 7 ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੂਚ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਫਰੰਟ ਉਪਰ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਿੱਲਰ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ, ਪਹਿਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ, ਦੂਸਰਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ, ਤੀਸਰਾ ਸਿੰਧ ਵੱਲ, ਚੌਥਾ ਰੋਪੜ ਵੱਲ, ਪੰਜਵਾਂ ਹਰੀਕੇ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ, ਛੇਵਾਂ ਫ਼ਿਲੌਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਹਰੀਕੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 4 ਡਿਵੀਜ਼ਨ (8 ਬ੍ਰਿਗੇਡ) ਹੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਗਏ ਸਨ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਤੋਸ਼ਾਖ਼ਾਨਾ/ਅਰਦਲੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਲੜਾਈ 'ਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ 30,000 ਤੋਂ 35,000 ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਾਉਣ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਵੱਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਾਸ ਸਥਾਪਿਤ ਆਰਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਅਟਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਕੋਈ 8 ਜਾਂ 9 ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ 20,000 ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਡੱਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰ ਗਈ, ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ, ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਨ ਤੇ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਵੱਲ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੰਜ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਜਿਵੇਂ ਪੰਚਾਇਤ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਕੱਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਲੁਡਲੋਹ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਚਾਰਲਸ ਨੈਪੀਅਰ ਮੁਤਾਬਕ ਜੇਕਰ

ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਉਪਰ ਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਖਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਉਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਾ ਲੜਦਾ ਤਾਂ ਇਕੱਠੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੋਬਾਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਅੱਧੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁੱਦਕੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾ ਦਿੰਦੇ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਖ਼ਾਲਸਾ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭਾਂਪ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੈਦਲ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ ਮੁੱਦਕੀ ਵੱਲ ਕੂਚ, ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੂਹ ਲੈਣ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ।⁵

ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪਹਾੜੀ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾ ਕੇ ਮਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ। ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਟੁਕੜੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 42 ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ 19 ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਹਰਿਆਵਲ ਦਸਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਉਥੇ ਖੱਡ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਅਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਕੁਝ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮੁੱਦਕੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10,000 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ 2,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੱਧੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਘਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਫੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਦਿਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ, ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਉਣ ਤੋਂ ਹਿਚਕਚਾਉਣ ਲੱਗਾ,

ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਤਬਾਰੀ 4,000 ਸਿਪਾਹੀ, ਦੀਵਾਨ ਅਜ਼ੁਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਦੀਵਾਨ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਸਭ ਭੱਜ ਗਏ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ, ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਨਰਲ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਦੋ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 2,000 ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 12,000 ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉੱਚ ਜਰਨੈਲ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਫੜੇ ਗਏ ਇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 2,000 ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 12,000 ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਭਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਜਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਖ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਰ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।⁶

ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਮਿਤੀ 13 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1845 ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ 45 ਤਅਲੁਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ

ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਫ਼ੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਵੀ ਸੀ।

13 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਾਸ ਲਸ਼ਕਰੀ ਖ਼ਾਨ ਕੀ ਸਰਾਂ, ਖੰਨਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਐਲਾਨ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਿਤੀ 13 ਦਸੰਬਰ 1845)

ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਵਾਕਿਆਏ-ਜੰਗ-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 14-15 ਤੇ 16 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਹਮਲਾਵਰ ਸੋਚ ਅਪਣਾਅ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ। ਹਮਲਾਵਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਆ ਘੁਸੇ ਸਨ। ਪਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਸੋਚ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ।⁷

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਰ ਕਮਾਂਡਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰ ਹੇਠ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਧੋਬੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਪਾਸੋਂ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਦਕੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਪਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣ ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦਕੀ ਵੱਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆਂ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਗ਼ਦਾਰ

ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਹੇਠ ਪੰਜ ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲੌਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਾਸ ਦੋ ਬ੍ਰਿਗੇਡ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਗੁਆ ਕੇ ਤਾਰਨੀ ਪਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਹੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਉਪਰ ਆ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ (ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਸਨ। ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਦਰਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਰਾਬਰ ਚੱਲਵੀਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬਿਖਰ ਗਈ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰਾਂ ਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਲੀ-ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਸੀ, ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੇਹਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਵੀ ਗੋਲੇ ਦਾਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਰ ਛੇਵਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੰਗ ਜਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਜੰਗ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਮਾਂਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ। ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ 20 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲਦੇ ਰਹੇ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਵੇਰ ਤਕ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਕੋਈ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ, ਸਿਵਾਏ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਜਾਏ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਮੀਲਾਂ ਦੂਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਹੋਈ ਖਿੱਲਰੀ ਪਈ ਸੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੱਧਨੀ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ

ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ 7,000 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਉਪਰ ਕੂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਰੋਬ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਉਲਟ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਠੋਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਗ਼ਦਾਰ ਨੂੰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਰਾਤ ਵੀ ਹਨੇਰੀ ਸੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਦੀ ਸੜਕ ਵੀ ਉੱਗੜ-ਦੁੱਗੜ ਸੀ ਤੇ ਪੈਂਡਾ ਵੀ ਲੰਮਾ, ਕੋਈ 12 ਤੋਂ 15 ਮੀਲ ਦੂਰ। ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਲਿਜਾਣਾ ਤੇ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਇਕ ਚੈਲੰਜ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਚੰਨ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਕੀ ਲੜਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਗਏ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਵੱਲੋਂ ਸੰਭਾਲੇ ਗਏ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰਾ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਤੋਪਾਂ, ਕਨਾਤਾਂ, ਤੰਬੂ ਸਭ ਕਾਇਮ ਸਨ, ਪਰ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ :

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਣ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾਈ ਖੜਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲੀ ਜਾਵੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਿਧਰ ਗਿਆ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਏ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰਬੀਆ ਮੁੰਡਾ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਅਣਦਾੜੀਆ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫ਼ਰੰਗੀ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ

ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਹ। ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ (ਵਾਲਾ) ਵੱਲ ਚੱਲ ਉਤਰੀਏ ਤੇ ਭਲਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਲੜੀਏ।⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਪੂਰਬੀਆ ਅੱਲ੍ਹੜ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਇਨਾਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਪਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦਿੱਤੇ ਹੋਰ ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਲਈ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਹੋਰ ਕੀ ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਲਿਆਉਂਦਾ? ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਲੜਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਹਾਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਤੇ ਭੱਜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਸੀ। ਜਦ ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਕਮਾਂਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਥੱਕੇ, ਭੁੱਖੇ-ਪਿਆਸੇ ਮੈਦਾਨ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਆ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਸਾਂਭ ਲਵੇਗੀ। ਉਪਰ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੀਏ ਨੇ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਜਾ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਕੂਚ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦਿਉ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਬਦਲੇ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਹੁਣ ਸਮਝ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਾਇਆ, ਮਰਵਾਇਆ ਤੇ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਪੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੱਚਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਅਸਲ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇ-ਨਕਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਭਰਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਸ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਰਹੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਦਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ, ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ

ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਨਤੀਜੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਜਾਗ ਪਿਆ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਕਮਾਂਡ ਅਜੇ ਵੀ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਲਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ, ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ, ਜੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕੋਈ ਗ਼ਦਾਰੀ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਮਲੇ ਪਛਾੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਤਕ ਸੀ, ਦੇ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੂਰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਜੋ ਰੇਤ ਅਤੇ ਦਲਦਲ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਲੱਗੇ। ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ 7,000 ਰਾਖਵੀਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਦੇ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਥਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਜੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਕਾਰਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਜਦ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੂਸਰਾ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ 5,000 ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਤੋੜ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਹਫ਼ੜਾਦਫ਼ੜੀ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੰਗ ਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਜੋ 30,000 ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਵੀ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ। ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਮੁਤਾਬਕ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੇਤੂ ਫ਼ੌਜ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਹੱਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਰੀ ਹੋਈ 16,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਛੀਨਾ ਬਿਧੀਚੰਦ ਪਾਸ ਲਾਮਬੰਦ ਸੀ ਅਤੇ 20,000 ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੈਠੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲਾ, ਰੋਹਤਾਸ, ਅਟਕ, ਮੁਲਤਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜਿਹੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਤੋਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਖਦੇ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਸੰਧੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਸਤਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ 'ਕਿੰਗਡਮ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ' ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਗੁਆ ਕੇ 'ਸਟੇਟ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ' ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੇਜਰ ਸਮਾਈਥ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਫ਼ਰੋਬੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਗ਼ਦਾਰੀ ਉਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਉਹ ਹੁਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਸਾਂ ਸਭ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਤਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਮੁਕਾ ਦੇਣ, ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਬਲਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬੁੱਚੜ ਅਤੇ ਹਤਿਆਰੇ ਵੀ ਕਹਾਉਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਸੂਰ ਜਾਂ ਜੁਰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗ਼ਦਾਰੀ ਲਈ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ, ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਕਸੂਰ ਬਦਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੋਗੇ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਠੁਕਰਾਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ, ਜੋ ਵੀ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਰਾਂਗੇ।” ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਸੈਲੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀਆਂ

ਮੰਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਰ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੁਆਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਜਦ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਲ ਦੂਰ ਸੀ, ਫਿਰ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਜਿਹੀ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਗ਼ਦਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਗੀ, ਹੁਦਰਾਪਣ ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਈ ਗੁਨਾਹਾਂ ਕਾਰਨ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹੋ ਹੀ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਾਰਸ ਵੀ ਸੱਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰਬੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਫ਼ੌਜ ਕੀ ਕਰਦੀ? ਕਿਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇ, ਕਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜੇ, ਪਰ ਜਦ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਰਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪੰਚਾਇਤੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਗ਼ਦਾਰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਜਦ ਮੁਲਕ ਉਪਰ ਭੀੜ ਪਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਪਰ ਜੰਗ ਠੋਸਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੌਂਪਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਲੜਾਈ ਲਈ ਚੱਲ ਨਿਕਲੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਕਾਸ਼! ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਲ੍ਹਾ ਕਮਾਂਡ ਪੂਰਬੀਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲਏ ਗਏ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਿਭਾਇਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਣ ਉਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਫੋਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਇਸ ਗ਼ਦਾਰੀ, ਆਪਾ-ਧਾਪੀ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਤੋੜਨ-ਜੋੜਨ, ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ

ਅਤੇ ਬੇਕਾਇਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਸਮੇਤ ਸਭ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਵੱਛਤਾ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਣਾ ਜਾਂ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੇਗਾ? ਪਰ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹਾਦਰ, ਮਿਹਨਤੀ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਅਤੇ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਮਰ ਮਿਟਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖ਼ਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਧਰ ਦਾ ਹੀ ਰੁਖ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਉਹ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹੀਏ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਪੂਰਬੀਏ, ਪਹਾੜੀਏ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੇ ਗਏ ਕੌਮੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਸਾਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਡੋਗਰੇ, ਪੂਰਬੀਏ, ਪਹਾੜੀਏ ਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ, ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ) ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਮ ਦਰਬਾਰੀ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਪਰੋਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਿਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੇਪਨਾਹ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਟੋਲਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਸਮੇਟਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਸੀ) ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਟੋਲੇ ਨੇ ਹੀ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਸਮੇਟਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਸ ਟੋਲੇ ਜਾਂ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਸ਼ਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਇਸ ਬੇਕਾਇਦਗੀ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਇਹ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਇਸ ਲੋਟੂ-ਟੋਲੇ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਬਣ ਗਏ। ਜੋ ਬਚਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮੇਟ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਲੜਾਈ ਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ

ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਆਖਿਰ ਇਹ ਲੋਟੂ-ਟੋਲੇ ਵਾਲੇ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਸਨ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਮੋਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁੱਸਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇਕਾਇਦਗੀ ਦੀ ਤੋਹਮਤ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਅਜਿਹੀ ਜੰਗੀ ਤਾਕਤ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੇਖਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੀ ਬਹਾਦਰ ਫ਼ੌਜ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿਚਕਚਾਏ। ਫਿਰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣਗਾਣ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਇਹੋ ਹੈ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ 'ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀਆਂ, ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਤੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਬਣਨ। ਜੇਕਰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਸੀ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਗੁਆਉਣ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਮਤਲਬ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਗੱਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਅਦਲਾਅ-ਬਦਲਾਅ ਤੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਘਸੀਟਣ ਲਈ ਹਾਕਮ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਜਦ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਪਾਸ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜ ਜਾਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖੋਜੀ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ :

Rani and her chosen coterie of chiefs who loved security and privilege more than honour or the independence of their country.¹⁰

10. Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, p. 99.

ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਮਿਲਣਗੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦੋ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਾਠਕ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ।

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ

ਜੁਲਾਈ, 2011

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਸਮੇਂ

ਪੈਮਾਨਾ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ
0 50 100 150 200

ਚੀਨ ਦਾ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ

ਬਿੱਬਰ

ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ

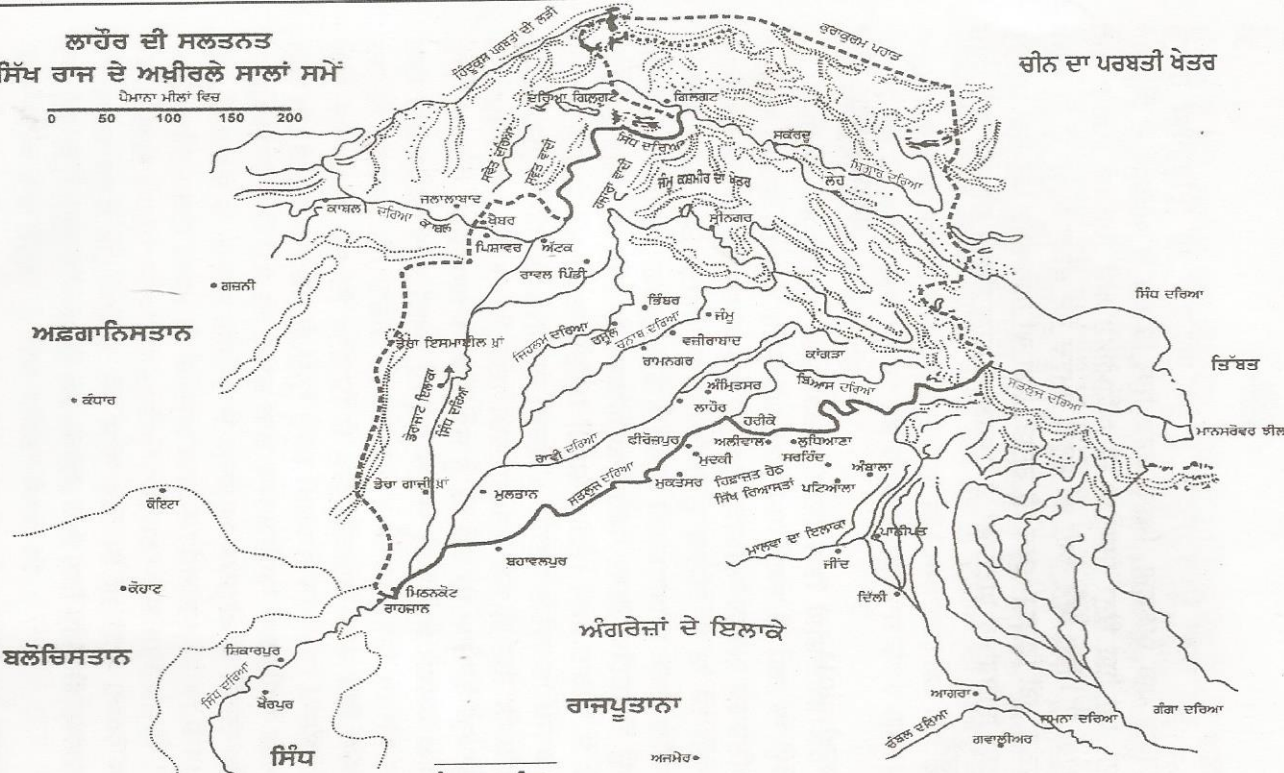
ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ

ਸਿੰਧ

ਅਜਮੇਰ

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ :

ਪੈਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ A Short History of the Sikhs 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ
ਅਖਾੜਾ ਤੇ ਖ਼ਾਨਾਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਝੀਲ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਠਨਕੋਟ/ਰਾਹਜਾਨ ਤਕ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਪੂਰਾ ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠਲਾ ਵੀ), ਲੇਹ ਲੱਦਾਖ਼, ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਦਾ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਝੀਲ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤਕ ਦਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਕੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ, ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਿਫਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਖੁਦ ਸਾਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੀਮਤੀ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕਢਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਕੋਈ ਤਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਧਾਂਕ ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਠੱਲ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ, ਬਲਕਿ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਥ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ

ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ, ਸ਼ੈਬਰ ਤਕ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਕਾਬਜ਼ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਲਾਸਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਪਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਫ਼-ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੱਕਾਰੀ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਲੱਗ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤਕ ਲਿਜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਸਰਤ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਕਈ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਐਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੌਖਾਧੜੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ-ਭੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1839 (27 ਜੂਨ, 1839) ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਭੇਟ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਟਿੱਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਵਜ਼ੀਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਇਸੇ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦੀ ਭੇਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਈ ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ

ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ, ਇਹ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ (ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ) ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਊਧਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਜੱਲਾ, ਮੀਆਂ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।

ਡੋਗਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ, ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਇਹ ਡੋਗਰੇ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਪਾਲੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਇਕਦਮ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਜੋ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਦੌੜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਐਸੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜੰਗ ਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਕਿਵੇਂ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ, ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 212.

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਥਾਪੇ ਗਏ ਪਹਿਲੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੂਰਬੀਏ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦਰਬਾਰੀ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਹੀ ਅਨਸਰ ਸਨ, ਆਮ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪੂਰਬੀਏ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ) ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡੋਗਰੇ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਾਰਸ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਨਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਹਰ ਕੋਈ ਝੁਕਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਐਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਸਭ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਡੋਗਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਸ ਲਈ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਏਜੰਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਸਨ। ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਹੂਗਲ ਬੈਰਨ ਨੇ ਵੀ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਨ 1836 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਜਾਂਚਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਮਹਾਰਾਜਾ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਾਰਸਾਂ ਲਈ ਡੋਗਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਕਿਲ੍ਹੇ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ; ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਤਾਕਤ ਨਾਲ

ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ; ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹੇਗੀ। ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਇਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਾਅ ਸਕੇਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖੇ।³

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਦਿਸੇਗੀ, ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਮਾਇਆ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਮੱਧਮ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਅਲੱਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਏਨਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਰਮ ਦਿਲ ਤੇ ਨੇਕ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਐਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੱਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਰਾਖੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਤੇ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਿਆਂਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਇਹ ਡੋਗਰੇ ਗ਼ਦਾਰ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਜ਼ੀਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਡੋਗਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ, ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬ

3. Baron Charles Hugel, *Travels in Cashmere and the Punjab*, p. 345.

ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਸਫਾਰਤੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ-ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਬੂਠ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਤਲ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੈਨਿਕ ਜੋ ਪਹਿਰੇ ਉਪਰ ਸਨ, ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ। ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਦਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਤਿੰਨੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ—ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਖੁਦ (ਗਾਰਡਨਰ), ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ।⁴

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਸੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤੜਫ਼ਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁵ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫ਼ਦਾ ਹੋਇਆ 5 ਨਵੰਬਰ 1840 ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

4. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 218.

5. W.M. Murray's writings based *History of the Punjab and Rise...*, Vol. II, p. 168.

ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਇਕ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ, ਹੋਣਹਾਰ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਮਨ ਚੈਨ ਰਹੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਵੀ ਮਿਆਨ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਤਲਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲੇਗੀ”। ਪਰ ਡੋਗਰੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਰਸ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਨੌਨਿਹਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਦਾਦੇ ਵਰਗਾ ਚੇਤਨ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ (ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਦਬਦਬਾ ਵੀ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡੋਗਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਹਰ ਰੁਕਾਵਟ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਆੜੇ ਆਵੇ, ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਉਪਰ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੈਅਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ, ਹਿੰਮਤ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪਾਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੀਆ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ

6. G. Carmichael Major Smyth, *A History of the Reigning Family of Lahore*, p. 33.

7. *History of the Punjab*, Vol II., p. 169.

ਕੰਮ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਸੁਲਝੇ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖੋਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਵੱਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੁਬਾਰਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।⁸

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਪਲਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਦਾਅ-ਪੋਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਠੌਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਡੋਗਰੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੋਣਹਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼! ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰੱਖਦਾ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੜਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਡੋਗਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀ ਗਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਭੈਅ ਹੋ ਕੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਡੋਗਰੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਉਹ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਨੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਨਮਕ ਖਾਧਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ *ਸੋਲਜ਼ਰ ਐਂਡ ਟ੍ਰੈਵਲਰ* ਜਦ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ

ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ 1877 ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ 1898 ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ। ਗਾਰਡਨਰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਉਸ ਅਭਾਗੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਜਦ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਨਵਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਚਾਲੂ ਆਦਮੀ ਵਰਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਢੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਦਮੀ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਊਧਮ ਸਿੰਘ (ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਧੜੱਕੇ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਡਿੱਗਿਆ। ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧਕੇਲਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਿਖਾਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਢੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਸੈਨਿਕ ਮੇਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲੂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਨੂੰ ਭੇਦ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਖ਼ਾਤਰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ, ਪੰਜਵੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ। (ਸਫ਼ਾ 224 ਤੋਂ 225)

ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਾਰਡਨਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਲਕੀ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਉਪਰ ਸਿਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਿਰਹਾਣੇ ਉਪਰ ਰੁਪਏ ਜਿੰਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਹੀ ਖੂਨ ਰਸਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। (ਸਫ਼ਾ 225)

ਗਾਰਡਨਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਨ ਵਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਣਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਬਿਸਤਰੇ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣਹਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਿੰਘਮ ਅਤੇ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਵੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਜਾਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਡੇਗਣ ਬਾਰੇ ਰਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹਰ

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਾਰਡਨਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੰਨ ਉਪਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਧੱਬੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਸਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਨੀਮ-ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਜਾਂ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਡਾਕਟਰ ਹੇਨਿੰਗਬਰਗ ਜਾਂ ਵੈਦ ਹਕੀਮ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦ ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮਰਿਆ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਫਿੱਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਵੇਸ਼ ਆਲਮਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਰੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਖ਼ੂਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਦੋ ਵਾਰਸ ਅਭਾਗੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਫਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਭ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਰਵਾਉਣ, ਡੋਗਰੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੀਸਰਾ ਭਰਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਬਹੁਤ ਚਤੁਰ ਸਨ, ਜਦ ਇਕ ਭਰਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਧਿਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਭਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਧਰ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੀ।

ਜੋ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਉਹ ਗੱਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਡੋਗਰੇ

ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਤ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਕਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਸਭ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਅਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਜੋ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ। ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਅਹਿਮ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਤੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫ਼ੌਜ ਫਿਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰਸ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਡੋਗਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀਏ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦਗ਼ਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵਾਰਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਗਈ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੱਦੀ ਲਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ। ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ 3,000 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 60,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ 17 ਜਨਵਰੀ 1841 ਨੂੰ 14 ਤੋਪਾਂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਚਲਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਲਮਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਗਾਰਡਨਰ ਵੀ 10 ਤੋਪਾਂ ਫਿੱਟ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਾਰਡਨਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੰਨ ਉਪਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਸੀ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਧੱਬੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਸਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਨੀਮ-ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਜਾਂ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਯੂਰਪੀਨ ਡਾਕਟਰ ਹੇਨਿੰਗਬਰਗ ਜਾਂ ਵੈਦ ਹਕੀਮ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦ ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮਰਿਆ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਫਿੱਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਵੇਸ਼ ਆਲਮਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਰੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਖ਼ੂਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਦੋ ਵਾਰਸ ਅਭਾਗੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਫਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਭ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਰਵਾਉਣ, ਡੋਗਰੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੀਸਰਾ ਭਰਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਬਹੁਤ ਚਤੁਰ ਸਨ, ਜਦ ਇਕ ਭਰਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਧਿਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਭਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਧਰ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੀ।

ਜੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰਸ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਉਹ ਗੱਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਡੋਗਰੇ

ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਤ ਦਾ ਤਾਂਡਵ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੱਕਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਸਭ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਅਤੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਲੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਜੋ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ। ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਅਹਿਮ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਜਦ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਤੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫ਼ੌਜ ਫਿਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਰਸ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਡੋਗਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀਏ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦਗ਼ਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵਾਰਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਗਈ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੱਦੀ ਲਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ। ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ 3,000 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 60,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ 17 ਜਨਵਰੀ 1841 ਨੂੰ 14 ਤੋਪਾਂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਚਲਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਲਮਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਗਾਰਡਨਰ ਵੀ 10 ਤੋਪਾਂ ਫਿੱਟ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ

ਨਿਹੰਗ ਪਾਰਟੀ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਈ, ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਅੰਦਰੋਂ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾ ਕੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਫਿਰ ਡੋਗਰਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸਾਲਸ ਬਣ ਗਏ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲਾਂਘਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਦੀ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਵੀ ਸਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।⁹ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਡੋਗਰਿਆਂ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ) ਪਾਸ ਆ ਗਈ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਹੁਣ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹੋਰ ਪੱਤੇ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰਸ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 6 ਸਤੰਬਰ 1838 ਨੂੰ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਪਰ ਹੋਣਹਾਰ, ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਦੌਲਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਈ ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

18 ਜਨਵਰੀ 1841 ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 20 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ 9 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਣੇ ਮੰਨ ਲਏ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਮੂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ (ਰਾਣੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਸਿੱਕੇ, ਮੋਹਰਾਂ, ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਵਗ਼ੈਰਾ, 16 ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਜੰਮੂ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ), ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਸ ਵੇਲੇ 80 ਲੱਖ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।¹⁰

9. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ*, ਪੰਨਾ 88. ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਅਤੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਇਸ ਲੁੱਟ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

10. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, *ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼* (1708 ਤੋਂ 1849), ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 644.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗੰਢਤੁੱਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚੋਰੀ, ਡਾਕੇ ਸਭ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ (ਭਈਆ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਮਹਿਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਹੇਠ ਬਾਗੀ ਹੋਏ 'ਚਾਰਯਾਰੀ ਰਸਾਲੇ' ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੋਹਬ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌ ਸੌ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬੇਸ਼ਕ ਨਿੱਜੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਉਹ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਭਾਗਾ ਸੀ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਉਪਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਨ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੈਅਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਦਕਾ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ (ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ) ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਅੱਛਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।¹²

11. W. Broadfoot, *The Career of Major George Broadfoot*, p. 224.

12. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 131.

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਰਨਲ ਵੈਨਡੂਰਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ (ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਹੀ ਬਦੌਲਤ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ 'ਚ ਭਾਈ ਹਨ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। (ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਲ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ। 8 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹੁੰ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 10 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ 14 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਲਾਮੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।¹⁸

ਇਸ ਅਭਾਗੇ 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਦੇ ਦਿਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜੋ ਕਸਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਬਲ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਜਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਮੁਤਾਬਕ¹⁹ (ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ) ਇਸ ਅਭਾਗੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਜੋਂ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਵੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਦ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦਸਤੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਆਪਣੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਸਮੇਤ ਆ ਧਮਕਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੋਨਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੰਦੂਕ ਵਿਖਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕਸਮ ਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ

18. *History of the Punjab*, Vol. II, pp. 216-18.

19. ਮੇਜਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, *ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ* ਨੰ: 2, ਪੰਨਾ 499.

ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ, ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਕਈ ਨਿੱਜੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜੋ ਰਿਪੋਰਟ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖ਼ਬਰ ਨਵੀਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ²⁰ “ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਿਕ 15 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਿਯਤ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਕੋਈ ਵੀਹ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਿਰਾਦਰ ਵਿਚ ਬੋਲ-ਕੁਬੋਲ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਹੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਤੀਰ ਚਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਘਾਇਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਨਰਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਰਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰ ਨੇਜ਼ੇ ਉਪਰ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਆ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”

ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਜਦ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸਿਖਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਉਪਰ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਆ ਲੱਗਾ। ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ²¹ ਅਤੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਡਿਊਕ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ

20. W.M. Murray's writings based, *History of the Punjab and Rise...*, Vol. II, p. 220.

21. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 45.

ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਲਕੱਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਪਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ? ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਹਿ ਹੋਈ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਲੈ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਪਹਿਰੇ ਲਈ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੇਟ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਇਕ ਘੰਟੇ 'ਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਵੋਗੇ।²² ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜੋ ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ²³ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਈ ਪੱਚੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਅਗਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੌਣ ਬਣੇਗਾ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਕੌਣ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪ। ਇਸ 'ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ “ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਹਤਿਆਰਾ ਹੈ²⁴, ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

22. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 221; ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*, ਪੰਨਾ 242.

23. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 134; ਪੈਅਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚਮਕ ਉੱਠਣੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ ਸੀ।

24. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ*, ਪੰਨਾ 120; Sir Lepel Henry Griffin, *Chiefs and Families of Note in the Punjab*. Vol. I, p. 407.

ਦਰਅਸਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਦਿਨ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੱਸੂ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਹ ਬਾਰਾਂਦਾਰੀ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਹਟੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਕੁਝ ਮਿਸਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਤ ਪੜ੍ਹਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ 400 ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰੈਜਮੈਂਟ ਸਮੇਤ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਲਾਮੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੋਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਫੜਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾਗ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੋਈ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਜਾ ਟਕਰਾਈ। (ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਝਰੋਖੇ ਉਪਰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੁਦ ਡਿੱਠਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1947 ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।) ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਜੋ ਪਾਸ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ, “ਇਹ ਕੀ ਦਗ਼ਾ ਕੀਤਾ” ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਲੁੜਕ ਗਏ। ਅਜੇ ਸਵਾਸ ਬਾਕੀ ਸਨ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਿਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਟਾਲੀਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਜੋ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਏ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ। ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਦੇ ਲੜਕੇ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਜਿਹੇ ਪੋਤੇ ਬਾਲਕ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਣ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜੋ ਉਥੇ ਸੰਗਰਾਂਦ ਕਰਕੇ ਲੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਲਕ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਤੇਵਰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤਰਸ ਲਈ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਅਤਿ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਵੱਲ ਬਾਬੇ ਦੀ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹੀ

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਉਪਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਸਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਉਪਰ ਧਾਕ ਜਮਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਅਤੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕੀ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਖ਼ਲਾਕ ਏਨਾ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਉਪਰ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਨ 1842 ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਭੇਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਇਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸੀ ? ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੈਅਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਜਦ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੂਜਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।²⁵

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨਾਲ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਰਚਣ ਲੱਗ ਗਏ, ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਮੁਤਾਬਿਕ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਦਸੰਬਰ 1841 ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1842 ਵਿਚ 10,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਵਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਾਰਡਨਰ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 10,000 ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਦ ਕਿ ਕਾਬਲ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਵਾਈਲਡ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਰੁਕਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਕਈ ਦਿਨ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਵਜਹ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਈਲਡ ਨੂੰ 14 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰੁਕਣਾ ਪਿਆ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਕਾਰਨ ਕਾਬਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।²⁶

ਗਾਰਡਨਰ ਹੋਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਾਰੰਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਈ ਖ਼ਤ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਰੰਸ ਨਾਲ ਮਦਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈਨਰੀ ਹੈਵਲਾਕ ਨੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੱਕਾਰੀ ਕਾਰਨ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ : “ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸੱਵਰ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੋਦਾਂ ਦੀ ਮੱਕਾਰ ਭਰੀ ਤਸਵੀਰ ਚਿਤਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਖ਼ਿਆਲੀ ਢਾਂਚੇ ਕਲਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।” ਭਾਵੇਂ ਯਖ਼ਮੋਂ, ਜੋ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਸੀ, ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੀਂ ਸ਼ਕਲ²⁷ ਅਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਜਰ

26. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller; Memoirs of Alexander Gardner*, pp. 240-242.

27. H.E.O. Garrett, *The Punjab a Hundred Years Ago*, p. 93; Victor Jacquemont, *Letters from India, Tibet, Lahore and Cashmere*.

ਲਾਰੰਸ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਵਾਈਨੇ²⁸ ਤੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜੋ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਖੱਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਫੂਸ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਦਰਖਤਾਂ ਉਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਲਾਰੰਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ 12,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਤਾਂ ਲਈ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ :

ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸਾਡੀ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ; ਜੋ ਉਥੋਂ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੀ ਦੁਖੀ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਲਈ ਐਨੀ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਨਕਦ ਹੀ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਮੱਕਾਰ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।²⁹

ਇਸੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰ *ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ* ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਦਸ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣੇਗਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸਨ :

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਜਿਹਾ ਦਿਆਵਾਨ ਜਾਂ ਦਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਭਾਗਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਰਾਖਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੈਤਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਦੁਆਲੇ ਬੈਲਟ ਵਿਚ ਦੋ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਤ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਦਸ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠੇਗਾ।³⁰

ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕੌਮ ਸੀ ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੈਅਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਦੀ ਲਿਖਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

28. G.T. Vigne, *Travels in Kashmir, Ladak.*

29. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale.* p. 37; Edwards & Merivale, *Life of Sir Henry Lawrence.*

30. *ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ*, ਅਗਸਤ 1844.

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਏ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।³¹

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੌਜ ਭੜਕ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ 900 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 600 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਤਲਾਂ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਚ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ 19 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।³² ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਦੀ ਲਿਖਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

Partap Singh who was only twelve years of age when involed in the late massacre was a very promising youth, full of spirit and energy, Sher Singh was extravagantly found of him. Captain Osborne says, he was one of the most intelligent boys, he ever met with. His person was good looking, with singularly large and expressive eyes. His manners were easy, polished and in the highest degree graceful and engaging.³³

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਕਮਾਂਡ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਹਿਮ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ 'ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਤੇ 'ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ' ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਹਰ (ਸੀਲ) ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਰਾਣੀ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ ਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਭਗਤ ਰਾਮ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਨਿਪਟਾਰਾ ਪੰਚਾਇਤ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।³⁴ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਕਾਰਨ ਪਹੁੰਚ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਅਜੇ ਵੀ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਪਿਛਲੇ 16 ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਜਦ

31. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 210.

32. ਮੇਜਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, *ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ*, ਨੰ: 2, ਪੰਨਾ 495.

33. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 226.

34. Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, pp. 97-98.

ਦਾ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ, ਕਈ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸਾਂਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ 12 ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ), ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਾਰਨ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਿੱਖ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗ਼ਲਤੀ ਜਾਂ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਕਈਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਡਿਤ ਜੱਲੂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੱਲ ਪੰਚਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਪੰਚਾਇਤ ਵਾਲੇ ਅਜੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜੰਮੂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਦੌਲਤ ਸਮੇਤ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਘੜੀ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ 6,000 ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਈ। ਆਖ਼ਰ 22 ਦਸੰਬਰ 1844 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 13 ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਪਾਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਜੱਲੂ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਜਸਰੋਟਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਉਥੇ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਹੇਠ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³⁵ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਸਰੋਟਾ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰ ਉਹ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਹਵਾਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1845 ਨੂੰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।³⁶ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ

35. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 246.

36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 244.

ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਆਪਣੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ 40,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਜ਼ਰੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਵਕਤ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪੰਚਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਬਾਪਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਬਕਾਇਆ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਦ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਜੰਮੂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਸਮੇਤ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਧੋਖੇ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਖੇਪ ਦੀ ਰਕਮ ਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।³⁷ ਪਰ ਉਹ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਦੌਲਤ ਜੋ ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੁੱਟੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਮਨਮਾਨੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਉਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵੱਜ ਗਿਆ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਹਿਮ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਫ਼ਰੋਬ ਦੀ ਅਜਬ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਰਜ ਕੈਂਪਬੈਲ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ

37. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 145.

ਖੁਦ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕਦਮ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪੰਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁਲਖ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।³⁸

ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਅਕਸਰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲਹ ਵੀ ਕਰਵਾਈ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਾ ਮਿਟੀ। ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਪੰਡਤ ਜੱਲੂ ਦਾ ਪੱਗ-ਵਟ ਭਰਾ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।³⁹ ਅੱਗੋਂ ਮੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਕਮਾਂ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਸਕਾ ਭਾਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸੀ, ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਜਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫ਼ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ (ਬਾਬਾ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਵੀ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ।⁴⁰

38. Sir George Campbell, *Memoirs of My Indian Career*.

39. ਪੰਡਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, *ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ*, ਪੰਨਾ 96.

40. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ

ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਣਤਰ

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਕੇ ਦੱਸਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 60,000 ਦੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਨਿੰਘਮ¹ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ 30,000 ਤੋਂ 40,000 ਰੈਗੂਲਰ ਅਤੇ ਕੋਈ 15,000 ਤੋਂ 20,000 ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ² ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 41,000 ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਹੇਠ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ 18,000 ਪੈਦਲ ਅਤੇ 16,000 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਪਾਸ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ 7,000 ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਹੇਠ ਇਸੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਾਲੇਸਨ 10,000 ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਜਨਰਲ ਗਵ³ ਇਸੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਰੈਗੂਲਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 30,000 ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪੈਅਨ⁴ ਕੁਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 50,000 ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਥੋਰਬਰਨ⁵ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 30,000 ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਣਗਿਣਤ ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ। ਲੁਡਲੋਹ ਅਤੇ ਗੋਰਡਨ⁶ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 60,000 ਦੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ

1. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 293.

2. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 23.

3. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 52.

4. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 156.

5. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, pp. 51-52.

6. J.H. John Gorden, *The Sikh*, p. 135.

ਰੈਗੂਲਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 39,000 ਪੈਦਲ ਅਤੇ 17,000 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੋਰਬਰਨ ਇਕ ਉੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1883 ਵਿਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਉੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀ (ICS) ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਉਪਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਅੰਕੜੇ ਸਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ 30,000 ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਕਨਿੰਘਮ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹਨ, ਜੋ ਸਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਉਸ ਪਾਸ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਅਨ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੁੱਲ 8 ਤੋਂ 10 ਰੈਗੂਲਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਹਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 3 ਤੋਂ 4 ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ (ਕੈਵਲਰੀ) ਰੈਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬੈਟਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4,000 ਤੋਂ 5,000 ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਣਤਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਨ 1836 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਜੰਬੂਰਕੇ (Rocket Launcher), ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਤੋਪਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੋਲੇ, ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਉਪਰ ਫਟਣ ਵਾਲੇ ਗੋਲੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਖਿੱਲਰ ਕੇ ਫਟਣ ਵਾਲੇ ਗੋਲੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸਭ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਅੰਦਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਖ਼ਰੀਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ⁷, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੇਚਣੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਨ। ਨਿੱਜੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਅਤੇ ਅੜਦਲ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ 500 ਜਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਬਾਈਨਾਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਰੂ ਯੋਗਤਾ

7. H.L.O. Garrett & G.L. Chopra, *Events at the Court of Ranjit Singh 1810-1817*, p. 171.

ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਜਿਥੇ ਇਕ-ਦੋ ਮੀਲ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਨਾਲ (ਬੈਰਲ) ਫਟੀ ਸੀ। ਬੋਰਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ 800 ਗਜ਼ ਤਕ ਵੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ 1500 ਗਜ਼ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਗਰਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।⁸ ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ (Equal Calibre) ਤੋਪਾਂ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਨਮੈਟਲ (Brass) ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੋਰਬਰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਲਈ 'ਬਰਾਊਨ ਬੈਸ' ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਪਾਸ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਜੇ-ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਦੇ ਤੇ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਫੁਰਤੀਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੇਖੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਸਤਰ, ਬਸਤਰ ਤੇ ਘੋੜੇ, ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਮਿਸਟਰ ਹੂਗਲ ਬੈਰਨ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਰੇਸ਼ਮੀ ਜਾਂ ਸੂਤੀ ਵੈਲਵੇਟ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਚਮਕਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੰਜੋਆਂ (Armour made of metal) ਪਹਿਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਬੈਲਟ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਨਲਕੀ, ਜੋ ਸੁਨਹਿਰੀ

ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬੈਲਟ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਿਸਟਲ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤਿਆਂ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਸਟੀਲ ਦਾ ਟੋਪ (Helmet) ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਪਰ ਕਲਗੀ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗੜੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਟੀਲ ਦੇ ਕਈ ਰਿੰਗ (ਚੱਕਰ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਟੀਲ ਦੀ ਟੋਪੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਸਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਕੂਹਣੀ ਤਕ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਗੋਲ ਢਾਲ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਭੱਥਾ ਜੋ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ। ਇਹ ਸਭ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਹਥਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਲ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਬੰਦੂਕ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਬੈਗ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕ ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਟਾਰ (Bayonet) ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਖੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮੋਢਿਆਂ ਉਪਰ ਲਟਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।⁹

ਸੰਨ 1836 ਵਿਚ ਹੂਗਲ ਬੈਰਨ ਕਈ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਕਣ ਲਈ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ 5,000 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਦੀ ਤੋਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਹਾਰਤ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਬੈਰਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਪਰ ਖੁਦ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਸੇਪਦੇ ਹੋਏ ਗੋਲੇ ਦਾਗੇ ਸਨ ਜੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਸਹੀ ਮਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅਜਿਹੇ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਨਹੀਂ ਦਾਗ ਸਕੇ ਸਨ। ਬੈਰਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਗੋਰਡਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਸੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜੋ ਦੌਰੇ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਲਈ ਗੁਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਸਾਦਾ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਸੀ।¹⁰

ਹੂਗਲ ਬੈਰਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ

9. Baron Charles Hugel, *Travels in Cashmere and the Punjab*, p. 331.

10. J.H. John Gordon, *The Sikh*, pp. 111-12.

ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। "My sword is all the distinction I require."¹¹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੈਅਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1831 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ। (Field of the cloth of gold.) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1838 ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨਾਲ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਹੀ ਭੈਣ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ :

ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਮੁਲਾਇਮ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸਾਟਨ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਪੀਲੇ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਚਮਕਦਾਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਸੋਨਾ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਕਾਲਰ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਢਾਲਾਂ ਤੇ ਤਸਮਿਆਂ ਉਪਰ ਸੋਨਾ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਦੁਪੱਟੇ (ਪਰਨੇ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਨ।¹²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਂਸਬਰਨ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1838 ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਕਤ ਪਾਸ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹³ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਖ਼ਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ

11. Baron Charles Hugel, *Travels in Cashmere and the Punjab*, p. 302.

12. Emily Eden, *Up the Country*.

13. William G. Osborne, *The Court and Camp of Ranjit Singh*, p. 73; ਐਂਸਬਰਨ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਆਕਲੈਂਡ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ 28 ਮਈ 1838 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਦੀਨਾਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਉਸ ਵਫ਼ਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਨਾਗਟਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟ੍ਰਾਈ ਪਾਰਟੀ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 5000 ਫੌਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੇ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਕਈ ਕਿਸਮ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੈਲੀਬਰ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਨ : ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ (Siege) ਫੀਲਡ ਗੰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਫਿਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਹਾਥੀ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ 18, 24, 32 ਅਤੇ 48 ਪੌਂਡ ਤਕ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਸੀ। ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਫੀਲਡ ਗੰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗਾਈ' ਜਾਂ 'ਜਿਨਸੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਬਲਦ ਜਾਂ ਊਠ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ 9, 12, 16 ਅਤੇ 18 ਪੌਂਡ ਤਕ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸਪੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ-ਕਈ ਘੋੜੇ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ 4, 6, ਤੇ 8 ਪੌਂਡ ਤਕ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ-ਕਈ ਘੰਟੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਸਮਾਈਥ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ, ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਕੈਪਟਨ), ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਗੂਲਰ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 15 ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 12 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ 4 ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਚੌਥਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਅਟਾਰੀ ਕੈਂਪ ਨਜ਼ਦੀਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ, ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੇ ਪਾਸ ਦਰਜ ਹੋਏ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪੜਤਲਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਤੇ ਬਾਬਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਤਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ

ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਸਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ* ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦਾ ਬੰਦੋਬਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 15,000 ਤੋਂ 17,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਰੈਗੂਲਰ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਪੈਅਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਕੋਈ 39,000 ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ 96 ਤੋਪਾਂ :

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸਰਹੱਦੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੋਈ 30,000 ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ 70 ਤੋਪਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 26 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ 9,000 ਦੀ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਅੰਬਾਲੇ 'ਚ ਬਤੌਰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ।¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ 9,000 ਰਿਜ਼ਰਵ ਫ਼ੌਜ, 26 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1845 ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼, ਅੰਬਾਲਾ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜੀ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾਵੇ।

1845 ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਇਸ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਰੈਗੂਲਰ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ 1,40,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਜੇਕਰ

ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਕਮਾਂਡਰ	ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਜਰਨੈਲ/ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਲੜਾਈ/ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਪੈਦਲ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਾ)
ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ	1. ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ/ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 2. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 3. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਮੁੱਦਕੀ/2,500 ਤੋਂ 3,500 (18 ਦਸੰਬਰ 1845) ਰਲਵੀਆਂ 3 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ
ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ	1. ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ/ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਫੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ 2. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 3. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 4. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (ਪਿੰਡ ਮੁਗਲਚੱਕ) (i) ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼/ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ 15,000 ਤੋਂ 17,000 (21 ਦਸੰਬਰ 1845) 15 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ
ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ	1. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 2. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 3. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ (ਪਿੰਡ ਸਰਹਾਲਾ) ਬ੍ਰਿਗੇਡ 4. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (i) ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (ii) ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ/17,000 ਤੋਂ 20,000 (21 ਦਸੰਬਰ 1845) ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ (22 ਦਸੰਬਰ 1845) 17 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ
ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ	1. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਸਭਰਾਵਾਂ 23,000 ਤੋਂ 25,000
ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ	2. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	(10 ਫ਼ਰਵਰੀ 1846)
ਸਹਾਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਇਕੱਠੀ ਫੌਜ)	3. ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 4. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਅਰਦਲੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 5. ਫੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੰਗ 'ਚ ਬਚੇ ਹੋਏ। 6. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੰਗ 'ਚ ਬਚੇ ਹੋਏ। 7. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੰਗ 'ਚ ਬਚੇ ਹੋਏ (i) ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (ii) ਖੇਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (iii) ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	23 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ
ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ	1. ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 2. ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 3. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (i) ਮੁਬਾਰਕ ਖ਼ਾਂ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (ii) ਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਪਖਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ	ਬੱਦਵਾਲ 8000 ਤੋਂ 9000 (22 ਜਨਵਰੀ 1846) ਅਤੇ ਭੂੰਦੜੀ/ਅਲੀਵਾਲ (28 ਜਨਵਰੀ 1846) 9 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ

ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨਾਕਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਮਿਲਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 2,00,000 ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਫੌਜ-ਏ-ਆਇਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ, ਜਿਸਨੂੰ ਫੌਜ-ਏ-ਗ਼ੈਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਫੌਜ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਕੋਈ 60 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਕੋਈ 15 ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਹਰੇਕ ਬਟਾਲੀਅਨ ਜਾਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 800 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕੋਈ 11,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਪਚੀ ਤੇ 390 ਦੇ ਕਰੀਬ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਵੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਫੌਜ ਹੇਠ ਵੱਖਰਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਫੌਜ ਤਨਖਾਹ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 180 ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਹ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਜੋ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਫਸੀਲਾਂ ਉਪਰ ਫਿੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕੂਚ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਨ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁੱਲ 22 ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਖਰੀਆਂ (Independence Artillery Brigades) ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ 32 ਹਲਕੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਹਰ ਬੈਟਰੀ ਅੰਦਰ 10 ਤੋਂ 15 ਤਕ ਤੋਪਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਕਮਾਂਡਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ। ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ-ਵੀਰਮ ਵਿਚ ਸੰਨ 1780-82 ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਆਈਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ,
ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਸੜੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ,
ਹੱਲੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ,
ਬੰਨ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀਂ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,
ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ। (90)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਪਾਸ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ

ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ਹਲਕੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੇ ਜੰਬੂਰਕੇ (Rocket Launcher) ਸਨ, ਜੋ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ। ਕਨਿੰਘਮ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 552 ਅਤੇ ਜੰਬੂਰਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1428 ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ, ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਯੂਰਪੀਅਨ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਉਪਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਬੇਕਵਾਇਤ (Irregular Army) ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਵਾਇਤ (Drill) ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ, ਪਲਟਨਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕੁੰਮੇਦਾਨ (ਕਰਨਲ) ਮੇਜਰ, ਕੈਪਟਨ, ਸੂਬੇਦਾਰ, ਸਾਰਜੈਂਟ, ਰਸਾਲਦਾਰ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਤੇ ਨਾਇਕ ਤਕ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਹੇਠ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਵੀਜ਼ਨ 'Elite French Legion' ਜੋ ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਲਾਰਡ ਤੇ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, ਦੋ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਅਤੇ 24 ਤੋਪਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1842 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸੇ ਬਣਤਰ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵਿਚ 3 ਤੋਂ 4 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (State Independent Artillery) ਵੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਰਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ; ਰੈਗੂਲਰ ਅਤੇ ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਅਤੇ ਕਨਿੰਘਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 92,000 ਪੈਦਲ, 31800 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।¹⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਰਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਦਲ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਪੈਦਲ ਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦਿੱਖ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ 27,000 ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਕੋਈ 30,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਵੀ ਡੇਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 70,000 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ

ਰੈਗੂਲਰ ਆਰਮੀ (ਫੌਜ-ਏ-ਆਇਨ)

ਪੈਦਲ (Infantry)

ਘੋੜ ਸਵਾਰ (Cavalry)

ਤੋਪਖਾਨਾ (Artillery)

↓
→ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ←

4 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਪੈਦਲ

ਹਰੇਕ ਬਟਾਲੀਅਨ (800 ਆਦਮੀ)
ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਕਰਨਲ ਜਾਂ ਕੁਮੇਦਾਨ
ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਮੇਜਰ ਜਾਂ ਕਪਤਾਨ

8 ਪਲਟਨਾਂ (In each Battalion)

ਹਰੇਕ ਪਲਟਨ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੂਬੇਦਾਰ
ਜਾਂ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ (100 ਆਦਮੀ) ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ
2 ਜਮਾਂਦਾਰ, 1 ਸਾਰਜੈਂਟ, 4 ਹਵਾਲਦਾਰ, 4 ਨਾਇਕ

4 ਸੈਕਸ਼ਨ (25 ਆਦਮੀ)

ਹਰੇਕ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਨਾਇਕ

1 ਜਾਂ 2 ਘੋੜਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ (800 ਆਦਮੀ)

ਹਰੇਕ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦਾ
ਕਮਾਂਡਰ
ਮੇਜਰ ਜਾਂ ਕਪਤਾਨ

1 ਜਾਂ 2 ਬੈਟਰੀ

ਹਰੇਕ ਬੈਟਰੀ 10 ਤੋਂ 15 ਤੋਪਾਂ

ਕਈ ਸੈਕਸ਼ਨ ਹਰੇਕ ਸੈਕਸ਼ਨ 1 ਜਾਂ 2 ਤੋਪਾਂ
ਇੰਚਾਰਜ 1, ਜਮਾਂਦਾਰ 1, ਹਵਾਲਦਾਰ,
1 ਨਾਇਕ, 8 ਤੋਂ 12 ਤੋਪਚੀ,
5 ਤੋਂ 10 ਬੇਲਦਾਰ/ਮਿਸਤਰੀ

4 ਰਿਸਾਲੇ

ਹਰੇਕ ਰਿਸਾਲੇ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਰਿਸਾਲਸਦਾਰ
(200 ਆਦਮੀ) ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ
ਦੋ ਜਮਾਂਦਾਰ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ
4 ਹਵਾਲਦਾਰ, 4 ਨਾਇਕ

ਬਿਗਲਚੀ ਟਹਿਲੀਆ ਲਾਂਗਰੀ ਬਲਦ ਚਾਲਕ ਮਿਸਤਰੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਜ਼ਾਨਚੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ/ਪੰਡਤ ਖਲਾਸੀ ਘੜਿਆਲੀ ਬੇਲਦਾਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਉਠ ਚਾਲਕ
ਤੇ ਮੌਲਵੀ

ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਫ਼ੌਜ ਇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੋਈ 22 ਜਾਂ 23 ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਜੋ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ: ਪਿਸ਼ਾਵਰ 2 ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਹਜ਼ਾਰਾ 1 ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ 1 ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਮੁਲਤਾਨ 1 ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ 1 ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਜੰਮੂ 2 ਬ੍ਰਿਗੇਡ (1 ਡਿਵੀਜ਼ਨ) ਤੇ ਸਾਂਬਾ 3 ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ, ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹਾ 1 ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 10 ਬ੍ਰਿਗੇਡ¹⁶ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ 10 ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਸਾਂਬਾ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸੀ, ਬੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ।

16. Amarinder Singh, *The Last Sunset*, p. 71.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ

ਮੁੱਦਕੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਮੁੱਦਕੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ, ਸਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਹ ਯੁੱਧ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਹ ਲੜਾਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਅਸਾਵੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਕਮਾਂਡਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਲੜੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਹਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋਏ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਾਕਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਹਰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਮਾਂਡਰ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੜਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਰਲਾਂ ਤਕ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਮਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾਉਣਾ ਇਕ ਖੇਡ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਪੂਰੇ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਬਰਮਾ ਸਮੇਤ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ੌਜੀ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਨਾਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਯੂਰਪੀਨ ਹਥਿਆਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਅਰਥ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਿਜਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਪਰ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੜੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼! ਅਜਿਹੀ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਸਮੇਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਹੱਥ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਦੇ ਨਾ ਟੁੱਟਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਪੂਰਬੀਏ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਵੇਂ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਇਹ ਜੰਗਾਂ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਭੇਜਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।¹ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ

1. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*; M.S. Gill, *Remembering Anglo Sikh Wars*; *The Tribune*, December 19, 1976.

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਅਭਾਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਲਟਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ (Bengal Army) ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀਏ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ, ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋ ਸਕੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਲੂਕ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀਏ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਸੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚੋਂ ਅਜੇ ਉਭਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਦ 1856-57 ਵਿਚ ਪੂਰਬੀਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੀਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀਏ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲਾ ਬਰਸੀ ਵੀ 10 ਮਈ 2007 ਵਿਚ ਮਨਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 1947 ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ? ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ? ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ? ਕੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਰਦਾਸ 'ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਵਾਲੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧਦੇ-ਵਧਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਤਾਕਤਵਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਹੇਠ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰੀ-ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਕੱਟੜ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਪਰ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਡਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਪੰਚਾਂ ਨੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਪਰ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਕੂਮਤ ਫ਼ੌਜ ਕਰੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹਕੂਮਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ 'ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ' ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ 1842 ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਲੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਭਾਰੀ ਬਕਾਇਆ ਮਾਲੀਆ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਲਸ਼ਕਰ ਜੰਮੂ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ

ਬਤੌਰ ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸ਼ਤ (ਕੁੱਲ 68 ਲੱਖ) ਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਕੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਇਆ।

ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਭਾਈ (ਭਈਆ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਤੇ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ-ਜੁਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਹੁਣ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਦਲੀਲਾਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਜਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਣ। ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ, ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੇ ਬੁਲਾਸੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੌਮ ਅਜਿਹੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ' ਜਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੂਰਬੀਏ, ਨਜੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਗੋਰਖਿਆਂ ਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਪਰ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰੋਸ ਭਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ

ਮੁਲਕੀ ਪਸਾਰ-ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਧ ਸੂਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੌਮੀ ਹਕੂਮਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁਲਕੀ ਪਾਸਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉਪਰ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖੁਦ ਤਜ਼ਾਰਤ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਿੰਧ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਕਿ 'ਪਹਿਲਾਂ ਵਪਾਰ, ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ' ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਸਭ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈ ਸਕੇ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵਾਂਗ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਕੀ ਪਾਸਾਰ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਰਦਾ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਟਾਲ ਦਿੱਤੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਇਸਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨਾਂਅ ਹੇਠ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੀ.ਐੱਲ. ਚੋਪੜਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ (ਸਿੰਧ) ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਲੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਪਾਲਿਸੀ 'ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਬਚਾਅ' ਉਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਵੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਆਖਰ ਕਦ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਪਰ ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੋਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਜ਼ਿਊਂਦੇ-ਜ਼ੀਅ ਦੇ-ਦੇ ਹੱਥ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਮਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ

ਰਹੇ, ਪਰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਚਿਆ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਦੇ ਪੂਰੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਗੱਠਜੋੜ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੇ ਗੱਠਜੋੜ ਦਾ ਮੌਕਾ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੰਨਾ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਜੋ ਅਜੇ ਖੜਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋਸਤੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਰੋਹਤਾਸ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਠਜੋੜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਠਜੋੜ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ।

ਉਮਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਪਰ ਫਿਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 18 ਮਈ 1815 ਨੂੰ ਦੀਨਾਨਗਰ ਵਿਖੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਈ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਰੱਖਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਗੋਰਖੇ ਵੀ ਡਰ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪਹਾੜ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਉਹ ਫਿਰ ਇਧਰ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕਰਨਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਗੋਰਖਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਰਾਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤਕ ਵਧਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ

ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨਾਲ ਸੰਨ 1813 ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸੰਨ 1812 ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਏਧਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ।⁴ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਖ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਜੁਟਾ ਸਕਣ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਰੋਹਤਾਸ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਣ ਕਾਰਨ, ਦਿਲੋਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੋਹਤਾਸ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪਕੜ ਸਿੰਧ ਤਕ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਨੇ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1826 ਵਿਚ ਬਰਮਾ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 1830 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਸ ਸੰਧੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਗੈਰਟ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੀ.ਐੱਲ. ਚੋਪੜਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸੰਨ 1813 ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।⁵

ਇਸੇ ਸਿੰਧ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ* ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾ 105 'ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1834 ਵਿਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਹੁਣ ਇਸ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਨ 1835 ਵਿਚ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਵਧਣ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਾਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਬਾਰੇ ਜੌਹਨ ਗੋਰਡਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

4. H.L.O. Garrett & G.L. Chopra, *Events at the Court of Ranjit Singh*, pp. 99 & 104-05.

5. ਉਹੀ, ਫੁੱਟਨੋਟ ਨੰ: 56, ਪੰਨਾ 384.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਅ ਕਾਰਨ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਪਰੇਡ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਮਰਾਠਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋ ਲੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ।⁶

ਗੋਰਡਨ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁਕਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਜਾਟਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਜਦ ਸੰਨ 1826 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰਤਪੁਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੇਸ਼ਕ ਕਾਬਲ ਜਰਨੈਲ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਬੇਸ਼ਕ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਜਰਨੈਲ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜਦ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸਾਂਝੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੋਈ 26 ਜੂਨ ਸੰਨ 1838 ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਪਾਰਟੀ ਸੰਧੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।⁸ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬੋਰਬਰਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਜ਼ਾਰਤ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਿੰਧ ਉਪਰ ਖ਼ੁਦ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ, ਉਥੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।” ਉਹ ਹੋਰ

6. J.H. John Gorden, *The Sikh*, p.104.

7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105.

8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105; Gorden writes, "When the first Afghan war was decided to eject Dost Mohamod and restore Durrani King....he joined in the alliance with the British against the wish of his sardars, who advocated independent Sikh action beyond Peshawar."

ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 1808 ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲ (ਨੈਪੋਲੀਅਨ) ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਾਤੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਛੁਪੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਭਾਂਪਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਸ਼ਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਵੀ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਸਭ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਦੇਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੇ ਨਾਂਅ ਹੇਠ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ, ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਨਵਰੀ 1842 ਨੂੰ 15,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੈਬਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਾਬਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੋਈ ਅਜੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਪਠਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਹਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਰਬਰਟ ਤੇ ਮੈਰੀਵਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਨਵੰਬਰ 1841 ਨੂੰ ਜਦ ਕਾਬਲ ਵਿਚਲੀ ਸਾਡੀ 4,500 ਫ਼ੌਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 16,500 ਦਾ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਡਾਕਟਰ ਬ੍ਰਾਈਡਨ ਹੀ ਬਚ ਸਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ 1842 ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ।¹⁰

9. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, pp. 14-15.

10. Edwards, Herbert B. & Herman Merivale, *Life of Sir Henry Lawrence*.

ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ, ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।¹¹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਉਪਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ, ਫਿਰ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਨੇਪਾਲ ਵੱਲ। ਤਿੱਬਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਗਾਰੂ ਅਤੇ ਲਾਸਾ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਾਸਾ ਤੇ ਗਾਰੂ ਉਪਰੋਂ ਕਬਜ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਲਕੀ ਪਾਸਾਰ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਚੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਉਪਰ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਤਕ ਦਾ ਜਲ-ਖੇਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।¹²

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਮਦਦ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਦਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਲਟਾ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੀ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।¹³ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਕਾਬਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ 21 ਜਨਵਰੀ 1843 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ।¹⁴ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਕੈਪਟਨ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ

11. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, pp. 12-13.

12. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs; History of the Punjab*, pp. 206-07.

13. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 13; *History of the Punjab*, p. 194; *Punjab Papers—1842*, p. 292; "Lord Ellenborough put a proposal to Lahore Government that if it should be desirous of adding to its dominion the territory lying between the right bank of Indus, the Suffaid Koh as well as to the plain of Jalalabad into Afghanistan, the British Govt. would not object."

14. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 200.

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਫੌਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ, ਵਿਚ 90,000 ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ, 31,000 ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਪਚੀ, 500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ 900 ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।¹⁵ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਵੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਅਹਿਮ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਟਾਲਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਧੀਰਜ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੱਖ ਬਰਛੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ? ¹⁶ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਹਿਮ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸੁਲਹ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ।¹⁷ ਪਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ।

15. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 84.

16. J.H. John Gorden, *The Sikh*, p. 104.

17. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 210; ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਰੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ*, ਪੰਨਾ 110 ਤੋਂ 113. ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ 40 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਉਪਰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਰਬੀ ਗਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੀਮ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਤਲ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ 12 ਅਗਸਤ, 1943 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਵੇਗਾ।¹⁸

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਦੇ ਅਭਾਗੇ ਦਿਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1843 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਖ਼ੁਦ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਧਰ ਸਿੰਧ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਵਿਜੇਤਾ ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਜੋ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ *ਫ਼ਰੈਂਡਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ* ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸੰਬਰ 1843 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ 'ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ' ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਮੱਕਾਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜੋ 1838 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 3,000 ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ 12 ਤੋਪਾਂ ਸਨ, 1845 ਤਕ ਵਧ ਕੇ 44,000 ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ 100 ਤੋਪਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਚੌਂਕੀ ਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੱਡੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ 7,000 ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਕਰਨ ਉਪਰ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

18. Dr. Ganda Singh, *British Occupation of the Punjab*.

19. Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, p. 66.

ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਬਸਤੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ ਸਨ।²⁰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜੰਗ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੂਰਬੀਏ ਤੇ ਡੋਗਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗ਼ਦਾਰ ਨਿਕਲਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਜੰਗ ਜਿਊਂਦੇ-ਜੀਅ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਯੂਰਪੀਨ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਦੇੜ ਸਕੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਕਾਰਨ ਦੋਸਤੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਅਹਿਮ ਦਰਬਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਵਿੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੇਠ ਆਏ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਗ਼ਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਪਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁਣ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ) ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਨ 1844-45 ਵਿਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ 21 ਦਸੰਬਰ 1844 ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਤਲਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਡੋਗਰਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਰ ਜੱਲੂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ 21 ਸਤੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਹਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਸ ਰਹੀ। ਇਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਠੂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਭਈਆ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਡੋਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਦੋਹਰੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਵਾ ਕੇ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਜੰਮੂ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਾਸੀ ਭਈਆ ਬਸਤੀ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਭਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਪਿੱਛੋਂ 'ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਈਆ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਗ਼ਦਾਰੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜਿਸਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਕਤ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਡੋਗਰਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਉਹ 1803 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸੀ ਸਦਕਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਇਤਬਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮਿਤੀ 18 ਜੁਲਾਈ 1813 ਈ: ਮੁਤਾਬਕ ਅਟਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਟਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਗੌਸ ਖ਼ਾਨ ਦਰੋਗਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਨੇ (ਜਿਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਈਆਂ) ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਭਈਆ) ਨੂੰ ਸਹੀ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੰਨ 1814 ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮੱਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਲਈ ਭਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਭਈਆ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮਿਤੀ 25 ਅਗਸਤ 1814 ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਈਆ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗ਼ਦਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਉਪਰ ਖ਼ਰਚ ਹੋਏ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਵਿਅਰਥ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਈਆ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ²¹

ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅਗਸਤ 1845 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਾਬਤਾ ਨਾ ਰੱਖੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਸਹਿਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਥਾਪ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਗ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।²²

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮਿਤੀ 20 ਜੂਨ 1845, ਨੰਬਰ 58 ਮੁਤਾਬਕ, ਇਸ ਗ਼ਦਾਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਡਰਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਵੱਸ ਨਾ ਚੱਲਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇਗੀ। ਰਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸਣ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁਟ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 20 ਜੂਨ 1845 ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਥੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ 1844-45 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਫ਼ੌਜ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁਟ ਮੁਤਾਬਕ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਗੁੰਮਗਾਹਕੁੰਨ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜਤਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਵੇ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ।²³

ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਹਿੱਲਜੁਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰਕਾਰ

22. M.L. Ahluwalia and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 81.

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 21 ਸਤੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

23. W. Broadfoot, *The Career of Major George Broadfoot*, p. 97.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਟੀਮਰ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਲਈ 56 ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤਕ ਲੈ ਆਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਉਹ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਦਬਾਅ ਵਧਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੰਨੇ ਬਹਾਦਰ ਹਨ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ, ਜੋ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਨਮਕ-ਹਰਾਮੀ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ ਸਨ, ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬਿਠਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ।²⁴

ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਲੀਆ ਖ਼ੁਦ ਉਗਰਾਹੁਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਖ਼ਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਪਾਸ ਸਿੱਧੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਫ਼ੌਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਉਪਰ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ੀ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੈਪਟਨ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤੀ ਵਾਕਫ਼ ਸਨ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1844 ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੀ ਬਤੌਰ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ

ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਭ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਹੀ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ।²⁵

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਠਰ੍ਹੇਮੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਕੈਂਪਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜਦ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਜਰ ਬਾਡਫ਼ੋਟ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਦੇਣੀ ਪਈ।²⁶

ਆਖ਼ਰ 17 ਨਵੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਜਦ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਇਸ ਗ਼ਦਾਰ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਵਾਰ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਖ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਗੁਪਤ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਜੇ ਪਾਰਟੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ) ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੂਚ ਕਰਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਟਾਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ 20 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਵਧੇ।²⁷

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ :

ਬਾਜ਼ੀ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਾਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ।²⁸

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਜੰਗ ਠੋਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬੋਰਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਆਸੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਲਾਹੌਰ

25. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 255.

26. Dr. Ganda Singh, *British Occupation of the Punjab*, p. 68.

27. ਗੁਪਤ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੰ: 15, ਦਸੰਬਰ 1845; M.L. Ahluwalia, and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 82.

28. M.L. Ahluwalia, and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 83.

ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਅਮਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਖ਼ਾਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਨਵੇਂ ਖੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਭਾਵ ਲੜਾਈ ਟਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।²⁹

ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਉਲਟ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੋਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਸੀ ਕਿ “ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਕੀ ਸਹੀ ਹੈ?” ਉਸ ਨੇ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਉਪਰ ਝਾੜ ਪਾਈ।³⁰ ਉਹ ਲੜਾਈ ਟਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੀਉ ਗਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:

ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੈ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਵਜ੍ਹਾ ਲੜਾਈ ਨਾ ਛੇੜੀ ਜਾਵੇ।³¹

ਇਹ ਲੜਾਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਰਬਰਨ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਕੇ ਟਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਿਲੋਂ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿਸੇ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੱਲਬਾਤ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੀਡਰ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਘਰੋ-ਘਰੀਂ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ (ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ) ਲਾਹੌਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਸੱਚਾ

29. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 29.

30. *History of the Punjab*, Vol. II, p. 261. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 17. ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਗਵਰਨਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ 23.1.1845 ਨੂੰ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "Even if we had a case for devouring our ally in adversity, we are not ready and could not be ready untill the hot winds set in, and the Sutlej become a torrent-how are we to justify the seizure of our friend's territory, who in our adversity assisted us to retrieve our affairs in Afghanistan."

31. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 97.

ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਚਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਉਣ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਠੁਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।³² ਗ੍ਰਿਫ਼ਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਜਿਹਾ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਆਦਮੀ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਧੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਨਪ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ) ਸੱਚਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੱਚਾ ਈਮਾਨ ਨਾ ਨਿਭਾਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਈਮਾਨਦਾਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਜਦ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਭੀੜ ਬਣੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”³³

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੋਰਬਰਨ ਇਸ ਜੰਗ ਲਈ ਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ³⁴ ਜੋ ਸਭ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਖ਼ਾਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਜੋ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਕਦੇ ਵੀ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਨਾ ਭਰਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਵਰਗੇ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵੱਲ ਧਕੇਲਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।³⁵

‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਨੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਸ ਲਗਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ, ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਸਾਖ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਬੇਕਾਰ

32. Lepel Griffin, *Ranjit Singh*, p. 131.

33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132.

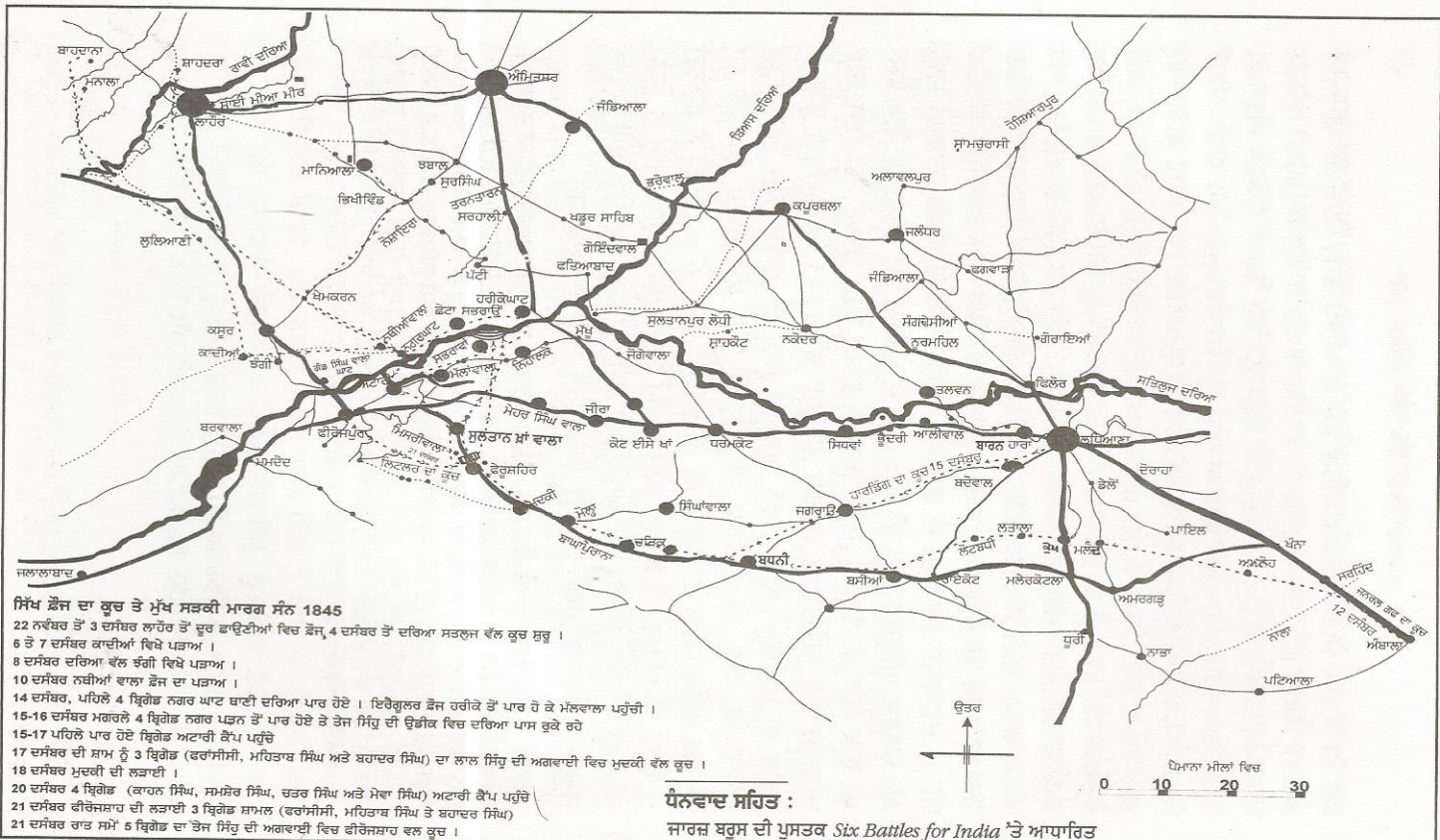
34. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, pp. 26-27.

35. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 293.

ਸਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਮੁੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਤਾਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਲੜਾਈਆਂ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਨੀਤੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੈਤਰਾਬਾਜ਼ੀ (Tactical Planning and force deployment) ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਜਰਨੈਲ ਹੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ 1843 ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਇਟਲੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਇਟੇਲੀਅਨ ਜਰਨੈਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਵੀ 1843 ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਅਲਾਰਡ ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ, ਸੰਨ 1839 ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਹੀ ਬਚਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਅਤੇ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦਾ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੌਂਸਲਾ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਵਾਂ।³⁶

36. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, pp. 264-65.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ

17 ਨਵੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਿ ਸਤਲੁਜ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਫੂਕ-ਫੂਕ ਕੇ ਕਦਮ ਧਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ, ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੰਗ ਟਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 146 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 40,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 150 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਕਸੂਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤਾਇਨਾਤ 8,000 ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਦਮ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮਲੇ ਲਈ ਆਉਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹੂਰਤ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲਿਆ³⁷, ਇਸ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਹੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾ ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ

37. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 32.

ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨਾਲ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਜੋ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ, ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਮਲਾਵਰ ਨਹੀਂ, ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਹਮਲਾਵਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਦ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 15 ਦਸੰਬਰ ਤਕ ਨਗਰ ਘਾਟ ਉਪਰ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਪਾਸ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਰੈਗੂਲਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਮੇਤ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਹਰੀਕੇ ਘਾਟ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 14 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਪਾਸ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜੋ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ 6 ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ 120 ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਬਸੀਆਂ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਕ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਮੁੱਦਕੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਐਲਾਨ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ, ਉਲਟਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ੁਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ :

ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਮਲਾ ਸਮਝਣਗੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਜੰਗ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ?³⁸

ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ ਜੋ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਸੰਨ 1809 ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਨ।³⁹

ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਯੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਜੀ. ਸਮਾਇਬ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।⁴⁰

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਕੈਂਪਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਮਰੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਰਿਆ ਜਦ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁴¹

ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕਿਹਾ ਸੀ।

The first British invasion of the independent kingdom of Punjab.⁴²

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਸੁਲੀਵਾਨ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਮਲਾਵਰ ਕਾਰਵਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ 1845 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਮਲਾ ਸਮਝਾਂਗੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਚਨਚੇਤ (ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ) ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ, ਇਕ ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਭਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਠੋਸੀ ਗਈ ਅਚਨਚੇਤ ਜੰਗ ? ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਘਸ਼ੁੰਨ ਮਾਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਵਾਬੀ

39. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 109.

40. G. Carmichael Major Smyth, *A History of the Reigning Family of Lahore*.

41. Sir George Campbell, *Memoirs of My Indian Career*. p. 78

42. Robert Cust, Needham, *Linguistic and Oriental Essays*, p. 46

ਤੇ ਠੋਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹਮਲਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ (ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼) ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ, ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਹੋਗੇ ?⁴³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ 8000 ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਠੋਸੀ ਗਈ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਪਰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਂਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਕਹਿਣ, ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 40 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ਼ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਸ਼ੀਅਨ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਤਲੇਆਮ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ਼ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਅ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਜੌਹਨ ਸੁਲੀਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਸਿੱਖ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੋਸਤ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਭੜਕਾਉ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ? ਉਹ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ 40 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪੱਕੇ ਦੋਸਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ (ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ) ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਦੋ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ...ਜੋ ਕਿ 1843 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਸੀ...ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਨ 1844 ਤੇ 1845 ਵਿਚ ਜਦ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8000 ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 38,000 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ਼ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦ ਉਪਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁴⁴

ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਅਗਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਦਦ ਲਈ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ

43. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 84.

44. ਉਹੀ।

ਪਾਸੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਰੋਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਚੁੱਪ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਵੀ ਉਹੀ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇੰਨੀ ਨਾ-ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਦੀ। ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਰ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ? ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ, ਜੋ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਸ ਕਰ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਫਿਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ? ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਜੋ ਫ਼ਰੰਟ ਤੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਵੜਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਝਾੜ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਦੇਣਾ, ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਗੌਲਣਾ, 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਨਾ ਬੁਲਾਉਣਾ, ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਤੇ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਨਾ ਆਦਿ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਰਾਣੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਦਿੱਲੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਤਾਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ 40,000 ਸਿਪਾਹੀ ਖੜੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਔਖੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹੀ ਪੂਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਬੁਲਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੇ।⁴⁵

45. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, pp. 264-69.

ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ.ਐੱਚ. ਗੋਰਡਨ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਮਦਦ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਵਫ਼ਦ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ‘ਸਿੱਖ ਵਫ਼ਦ’ ਨੇ ਫ਼ੌਰੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੀਡਰਾਂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਏ ਜਾਣ। ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਫ਼ਦ’ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੁਤਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਦੇ ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਹਾਰਾਜਾ (ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ :

ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਫ਼ਰੰਟ 'ਤੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰਾਂਗੇ ਵੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਤਾਅਨੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਜੇਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਦਿਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦਿਓਗੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਹੀ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬੇਸ਼ਰਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗੇ।⁴⁶

ਇਹ ਅਭਾਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਕਾਰਨ, ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਮਾਰ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (ਮਹਾਰਾਣੀ) ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ : “ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।” ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ, ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਾਥੀ, ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਇਸੇ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

46. J.H. John Gorden, *The Sikh*, p. 146-47.

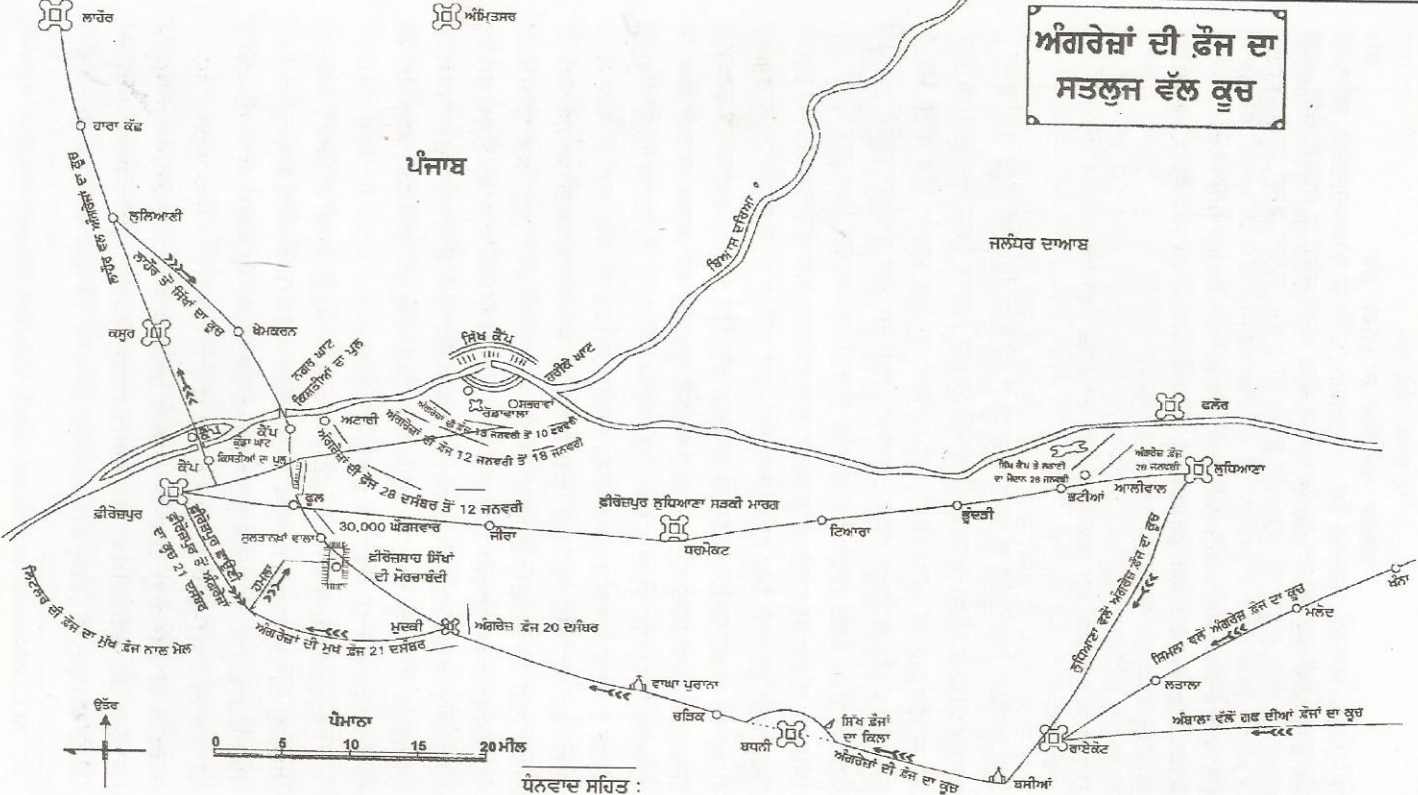
ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਾਰੇ ਦੀ ਕਮੀ, ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਾਕਮ, ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਸਲਾਹਾਂ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਲਾਸਾਨੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਯੋਗਤਾ, ਇਕਸੁਰਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ; ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਧਨ ਸਨ।⁴⁷

ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਤਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਗ਼ਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇਗ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਦਰਜਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੌਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ? ਜੇਕਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਟ ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦਾ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਖ਼ੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੇ ਗਏ ਜਰਨੈਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਦੌੜਦੇ ਰਹਿਣ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਪਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ।

ਆਖ਼ਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਵਤੀਰਾ ਕਿਉਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਦ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਫ਼ੌਜ) ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਈ ? ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਤਨਖ਼ਾਹ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ

47. M.L. Ahluwalia and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 10.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਕੂਚ

ਪੰਨਵਾਸ ਸਹਿਤ :
ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ The History of The Sikhs 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਤੋਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਖਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਭੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ (ਗਾਰਡਨਰ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਰੋਕ ਲਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਭਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਐਵੀਤਾਵਲੇ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਨਡੂਰਾ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜੋ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਣੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ 'ਚ ਤਾਇਨਾਤ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ।⁴⁸

ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੈਗੂਲਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 150 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ 14 ਅਤੇ 15 ਦਸੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗ਼ਦਾਰ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਜਰਨੈਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਸਾਖ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੜਾਈਆਂ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਜਰਨੈਲ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਡਰਪੇਕ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਕੁੱਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੌਂਸਲੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ

48. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, pp. 264-65.

ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਖ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ।⁴⁹ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੈਅਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਹੁਣ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਇਸ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਬਦਬੇ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਸਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਰਾਹੀਂ ‘ਪੰਚਾਇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਦੁਬਾਰਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ (8 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ) ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਥਾਪਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।⁵⁰

ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਜਰਨੈਲ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਜਾ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਜੋ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਜਾਂ ‘ਰੈਜਮੈਂਟ ਪੰਚਾਇਤ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਣ। ਪੰਚਾਇਤ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਦਾਰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਬਚੀ ਰਹੇ।⁵¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤ ਇਕ ਥਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ

49. HCB Cook, *The Sikh Wars : British Army in Punjab*.

50. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, pp.153-155.

51. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 22; Lal Singh wrote to Capt. Nicholsons : “ਮੈਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੈ, ਦੱਸੋ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਨਿਕੋਲਸਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ‘ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰੂਚ ਕਰ ਜਾਉ।”

ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਤਾਬਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਅਟਾਰੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ 'ਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ (17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ) ਚਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 15 ਅਤੇ 16 ਦਸੰਬਰ ਤਕ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਕਹੇ 'ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 16 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਊਠ-ਚਾਲਕ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜੋ ਜਾਨਣ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤ ਉਤਸਕ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਏ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਨੇ ਜੋ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਹੈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ (ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੀ) ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਕਿਉਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਧੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਹੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਧਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਮੁਤਾਬਕ 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮੁੱਦਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੀ ਇਰੈਰਗੂਲਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ; 'ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ', ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਡਬਲ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਰੈਰਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 10,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਤਿੰਨੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਪਾਸ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਥੇ ਰੁਕੇ ਰਹੇ, ਜੋ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਹੀ ਸੀ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਜਾਣ ਦਾ

ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ, ਜੋ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਪੰਚਾਇਤੀ ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸੋਂ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਹਾਂ ਕਰਾ ਲਈ। ਹੁਣ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾ ਖੜੀ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਤੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਉੱਠ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ 'ਚ ਸਨ, ਖ਼ੁਦ ਵੀ 16 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫ਼ਰੰਟ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।⁵²

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਜੋ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ (ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ) ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਵੀ ਦੀਵਾਨ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇੜੇ ਦੀਆਂ 12 ਪੜਤਲਾਂ, ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁਵੰਡ ਵਾਲੀਆਂ (ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ) ਨਗਰ ਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੱਤਣ ਥਾਣੀਂ ਪਾਰ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੀ ਉਥੇ ਟਿਕਣਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮੱਲਾਂਵਾਲੇ ਗਿਰਦ ਆਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਨਿਹੰਗ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਚਾਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਮੁੱਦਕੀ ਪਾਣੀ ਮੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹ ਰਾਤ ਹੀ (20 ਦਸੰਬਰ) ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਤੋਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਰਾਹ ਔਖਾ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੁਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ।⁵³

ਦੀਵਾਨ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

9 ਪੋਹ (21 ਦਸੰਬਰ) ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ, ਸਰਦਾਰ ਕਹਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 3 ਪੋਹ (15 ਦਸੰਬਰ 1845) ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਲੜ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ 10 ਪੋਹ (22 ਦਸੰਬਰ) ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।⁵⁴

52. Dewan Ajudhia Parshad, *Waqai Jang-i-Sikhan*, pp. 26-27.

53. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 84-85.

54. Dewan Ajudhia Parshad, *Waqai Jang-i-Sikhan*, p. 34.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਬਹੁਤੀ ਹੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ (ਦੂਸਰਾ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰ) ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਾਸ ਹੀ ਤਾਇਨਾਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਦਿਨ 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਥੱਕ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਰ ਪਵਾਈ ਜਾਵੇ।

18 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕੈਂਪ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਕਨਿੰਘਮ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੇੜੀ ਰਲਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਤਲਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਨੀ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਦਕੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਲਾਟ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮੁੱਦਕੀ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁੱਦਕੀ ਪਾਸ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਟੋਭਾ ਜਾਂ ਖੱਡ ਸੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਨਿਹੰਗ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜੋ ਮੁੱਦਕੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਇਹ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਲੈਣ ਗਈ ਸੀ, ਕੋਈ 2,000 ਪੈਦਲ, 10,000 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ (ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਨਿਕੋਲਸਨ) ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਮੁੱਦਕੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਘੱਟ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੀ ਇਤਬਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਰੱਖੀ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਭਜਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ.ਐਮ. ਲੁਡਲੋਹ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਇਧਰ ਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 8,000 ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ 60,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ਼ 8,000 ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਜਿਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕਦਮ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀਆਂ।

Had he (Lal Singh) attacked, our garrison of 8000 men at Ferozepur would have been destroyed and the victorious 60,000 would have fallen on Sir Henry Hardinge who had then but 8000. So utterly unprepared were we that even this treachery of one of our enemies scarcely sufficed to save us.⁵⁵

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸੜਕੀ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਬਾਰਨਹਾਰਾ, ਆਲੀਵਾਲ, ਸਿੱਧਵਾਂ, ਧਰਮਕੋਟ, ਜ਼ੀਰਾ ਤੇ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਬਾਲਾ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਸਰਹਿੰਦ, ਅਮਲੋਹ, ਮਲੌਦ, ਲੋਹਟਬੱਧੀ, ਬੱਸੀਆਂ, ਬੱਧਨੀ, ਮੌਲੀ, ਮੁੱਦਕੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ, ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ (ਭਾਈ) ਰਾਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਚੜ੍ਹਕ ਪਾਸ ਜੋ ਅੰਬਾਲਾ-ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਹੇਠ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਗ਼ਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਇਆ ਜਾਵੇ।

17 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਚੜ੍ਹਕ ਵਿਖੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 42 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਤਿੰਨ ਡਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ, ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ, ਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਮੈਕਾਸਕਿਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਰੋਬਰਟ ਸੈੱਲ ਜੋ ਜਲਾਲਾਬਾਦ (ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਅਜੇ ਮੀਲਾਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹੇਠ ਬੱਸੀਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

55. John M. Ludlow, *British India, Its Races and its History*, Vol. II.

ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਣੇ ਕਿੰਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਨ। 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾਵਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ 20 ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਮੁੱਦਕੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਗਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਧਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਸਨ।

ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰੇਤਲੇ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੀਮ-ਜੰਗਲੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰੱਖਤ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਣ, ਕਰੀਰ, ਕਿੱਕਰਾਂ, ਮਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਬੇਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਝਿੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਪੈਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੇਜਰ ਸਮਾਇਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਤੇ ਡਰਾਕਲ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਅਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਜੰਗ ਲਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡੱਟ ਜਾਣਗੇ।⁵⁶

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਡੱਟ ਗਏ। ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੇ ਇਤਬਾਰੀ ਸੈਨਿਕ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ 'ਅਕਾਲ ਰੈਜਮੈਂਟ' ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵਿਹਲੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆ ਧਮਕੀਆਂ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਇਕਦਮ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2,000 ਪੈਦਲ, 8,000 ਤੋਂ 10,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ 22 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 12 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਹੀ ਸਨ।⁵⁷

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨਿੰਘਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਹ

56. G. Carmichael Major Smyth, *A History of the Reigning Family of Lahore*.

57. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 114.

ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੱਜਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਵੀ ਖਿਸਕ ਗਈ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਮਲੇ ਲਈ ਵਧਿਆ, ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਝੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਲਾਵਾਰਸ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ।⁵⁸

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਅਮਰ ਨਾਥ ਤੇ ਬਖਸ਼ੀ ਘਨੱਈਆ ਲਾਲ ਵੀ ਭੱਜ ਗਏ, ਪਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਕਮਾਂਡਰ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਜਨਰਲ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਅਸਾਵੀਂ ਲੜਾਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜੀ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫਿਰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕੇ ਗਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਪਿੱਛੇ ਧੱਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।⁵⁹

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੈਰ-ਪੈਰ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਇੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਿੱਲ ਉੱਠਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਪੰਜਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਫੌਜ ਨਾਲ। ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਹੱਲੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਭੱਜ ਉੱਠੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲਾਰਡ ਗਫ ਨੇ ਕੈਪਟਨ ਹੈਵਲਾਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੜੀ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਘਬਰਾਹਟ ਜਾਂ ਡਰ ਕਾਰਨ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ ਇਕਦਮ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਭੱਜ ਪਏ। ਹੀਊ ਗਫ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਹੈਨਰੀ ਹੇਵਲੋਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਘੋੜਾ ਭਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ।⁶⁰

58. J.D. Cunningham, *History of the Sikhs*, p. 266.

59. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 117.

60. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਸਮਝ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਢਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਮਾਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਅਸਾਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰਣ ਅਤੇ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਕਾਰ ਖ਼ਾਤਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਈ ਪਰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕੀ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਪਿੰਡ ਮੁੱਦਕੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਦਾਰ ਦੁਨਾਂ ਸਿੰਘ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ 12 ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਉਸ ਤਹਿਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਗੋਲੰਦਾਜ਼ ਮੁੱਦਕੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਜੇ ਤਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੁਨਾਂ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੋਭੇ (ਢਾਬ) ਪਾਸ ਨੀਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਫਿੱਟ ਸਨ, ਦੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਗੋਲੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਮਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਗੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਹੀ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਪਿੱਛੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਅਤੇ ਪੜਤਲਾਂ ਜੰਮੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।⁶¹

ਰਾਤ ਪੈਣ ਉਪਰੰਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ ਘਸੀਟੀਆਂ ਨਾ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੌਰਡਨ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਬੋਰਬਰਨ, ਪੈਅਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ 17 ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ

61. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 36-37, 101-102.

ਤੋਪਖਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਤਬਾਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 17 ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦੀ। ਜਨਰਲ ਗੋਰਡਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਤ ਲਿਖਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 40 ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤੋਪਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 17 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤੋਪਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ।⁶²

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਮੁੱਦਕੀ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਝਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੀਮ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਖਾਧੇ-ਪੀਤੇ ਰੇਤੇ ਉਪਰ ਫੌਜੀ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨੇ ਹੀ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਰਨੈਲ ਗ਼ਦਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁਣ ਤਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮਨਚਲੇ ਫੌਜੀ ਕੋਈ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣਾ ਇਕ ਖੇਡ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਤੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ, ਉਲਟਾ ਏਨੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਜੋ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੋਰਬਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੁਰਾਂ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਤੇ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।⁶³

ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਜੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵੀ ਕੌਮ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲ

62. Dewan Ajudhia Parshad, *Waqai Jang-i-Sikhan*, p. 29.

63. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 30.

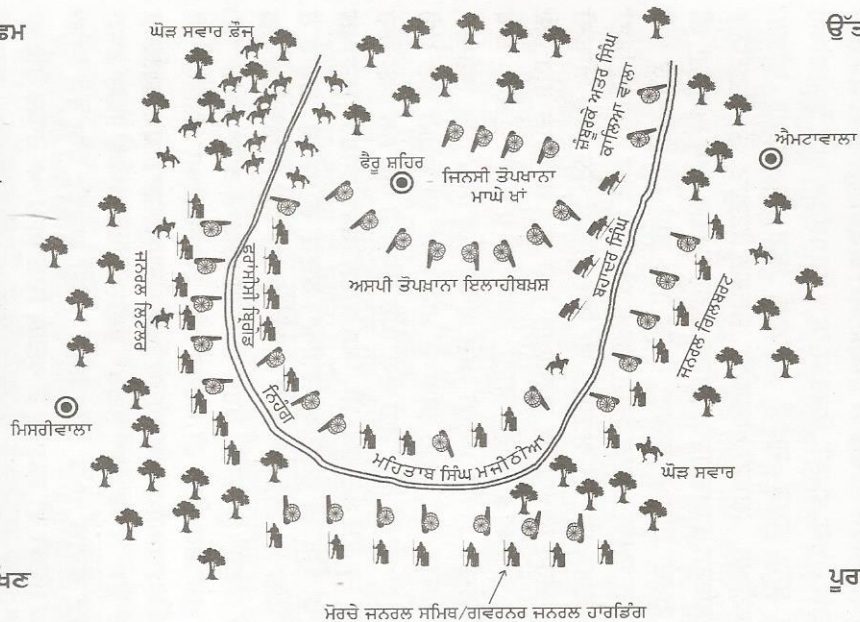
ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਰਲ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 215 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 657 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਮਰਨ ਵਾਲੇ 15 ਉੱਚ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜਨਰਲ ਵੀ ਸਨ। ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਰੋਬਰਟ ਸੈੱਲ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੇਮਜ਼ ਲਮਲੀ, ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਮੈਕਾਸਕਿਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬੋਲਟਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੇਕਟੀਅਰ, ਡਿਪਟੀ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਪੈਟਰਗ੍ਰਾਂਟ ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਜੋਹਨ ਬਾਇਰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਲੜਦਿਆਂ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਐਸੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਯੂਰਪੀਅਨ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਪਿੰਡ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਮਾਂ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, 400 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਨਾ ਵੜਿਆ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮੁੱਦਕੀ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਰੌਣਕ ਆਈ ਤਾਂ ਕਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਦੋ ਥਾਈਂ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਥੇ ਹੀ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਮੁੱਦਕੀ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੰਦ (ਪੁਰਾਣਾ) ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਘੁਮੰਡ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਮੁੱਦਕੀ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਪਾਸ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਸੀ।

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ (ਫ਼ਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਲੜਾਈ

19 ਦਸੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ

ਪੱਛਮ

ਉੱਤਰ

ਮਿਸਰੀਵਾਲਾ

ਐਮਟਾਵਾਲਾ

ਘੋੜ ਸਵਾਰ

ਮੋਰਚੇ ਜਨਰਲ ਸਮਿਥ/ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ

(21 ਦਸੰਬਰ, 1845 ਈ.)

ਦੀਵਾਨ ਅਯੂਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ Waqai Jang-i-Sikhan 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਦੱਖਣ

ਪੂਰਬ

ਉੱਤਰ

	ਤੋਪਖਾਨਾ
	ਘੋੜਸਵਾਰ
	ਪੈਦਲ ਫੌਜ
	ਪਿੰਡ
	ਦਰੱਖਤ/ਝਾੜੀਆਂ

ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੇ ਜਲਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਾਸ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਫ਼ ਹਮਲੇ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 15 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਪਾਸ ਹੀ ਰੁਕੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਥੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਜਦ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸੋਂ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ, ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 16 ਦਸੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੇਟ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 20 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਸਿੱਧਾ ਮੱਲਾਂਵਾਲਾ ਤੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਕੈਂਪ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਾਸ ਅਟਾਰੀ ਕੈਂਪ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੀ ਭਰੀ ਹੈ :

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਡੀਕ ਸਾਨੂੰ,
ਉਸ ਦੇ ਆਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਲੜਾਂਗੇ ਜੀ। (69)

ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ

ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣੀ ਬਣਦੀ ਸੀ।

ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਅਨੁਸਾਰ⁶⁴ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਬੰਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕਿ ਜੇਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ; ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰਨ ਹੇਠ ਆਏ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ, ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਪਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖੇਗੀ।⁶⁵

ਕਾਸ਼! ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਸੀ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

19 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਦੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੈਜਿਮੈਂਟਾਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 20 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਵਜੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਗਵਾਏ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ 20,000 ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 20 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਆਦਮੀ

64. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, p. 103; W.L. McGregor, *The History of the Sikhs*, Vol. II.

65. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, pp. 103-104.

ਸ਼ਮਸ-ਉ-ਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਗਦ ਅਤੇ ਪੱਚੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ। 20 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ 15000 ਫ਼ੌਜ ਸਵੇਰੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ 10 ਵਜੇ ਤਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਵਲ ਉੱਚ ਅਹੁਦਾ ਭੁੱਲਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਲੜਨ ਲਈ ਸੈਕਿੰਡ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਯੂਰਪ ਵਿਚ 'ਡੀਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ' ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਟਰਲੂ ਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਵਲਿੰਗਟਨ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਵੀ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਉੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ 'ਟੁੰਡੀਲਾਟ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਉਹ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਸੀ ਪਰ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਹੁਣ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਿਵਲ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਡੀਊਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ 'ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼' ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਬਤੌਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।⁶⁶

ਆਪਣੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਇਸ ਪਲੈਨਿੰਗ ਨਾਲ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਘੱਟ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਿਆ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।⁶⁷ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ, ਭਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਪਾਂ ਕਾਰਨ,

66. E. Dalhousie Login, *Lady Login's Recollection*, p. 125.

67. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 127.

ਜਨਰਲ ਗਫ਼, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਦੀ 8,000 ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਏ ਬਿਨਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਥੋਰਬਰਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ 15,000 ਰੈਗੂਲਰ ਸਿਪਾਹੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਅੱਗੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ 3,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਕੋਈ 1,000 ਤੋਪਚੀ ਆਪਣੀਆਂ 88 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਪਰ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਕੈਂਪ ਵਿਖੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 107 ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਪਰ 17 ਤੋਪਾਂ ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੁਣ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 90 ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਵੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 90 ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ, ਗੋਰਡਨ ਤੇ ਪੈਅਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਥੋਰਬਰਨ 88 ਲਿਖਦੇ ਹਨ) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ 8,000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10,000 ਉਹ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ, ਨਿਹੰਗ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਫ਼ੁਟਕਲ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।⁶⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋਰਬਰਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਸਨ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਟਕਲ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਗਫ਼ ਨੂੰ 20 ਦਸੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਉਪਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਵਜੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਲਿਟਲਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ ਜੋ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ 10 ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ 21 ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਗਫ਼ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਏਨਾ ਗ਼ਦਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬਿਨਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਗਫ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਲਟਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ 30,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ⁶⁹ ਮਦਦ ਲਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ 8,000

68. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 51.

69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52. ਇਥੇ ਥੋਰਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਸੀ।

ਫ਼ੌਜ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਆਵੇਗੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਮਦਦ ਲਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਥੀ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਕੂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਗਫ਼ ਇਹ ਵੀ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਮਲਾ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਰਵ ਫ਼ੌਜ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਸਨ। ਗਫ਼ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਮੌਸਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਦਿਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੱਛੜ ਕੇ ਜਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ, ਮੁੱਦਕੀ ਵਾਲੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋਵਾਂ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੁਰੰਤ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਦਿਨ ਦੇ 11 ਵਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਹੱਟਦੀ ਹੋਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ 6 ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦਿਨ ਦੇ ਇਕ ਵਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਿੰਡ ਮਿਸਰੀਵਾਲਾ, ਰੱਤਾਖੇੜਾ ਤੇ ਸਕੂਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗਲ ਪਾਸ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖ਼ਬਰਨਵੀਸ ਸੀ, ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।⁷⁰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਸਮਿੱਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਕਾਵਟ ਨਾਲ ਚੂਰ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਚ ਕੇ ਤਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

With mounting weariness, the men tramped off anew in a dangerous move almost crossing the front of enemy's position. They escaped disaster by a hair's breadth, saved only by divisions in enemy camp.⁷¹

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੂਸਰਾ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹ (ਆਪਣੀ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ) ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਿਕਲਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬੋਰਬਰਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਹੀ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਮੁੱਦਕੀ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਤਕ ਵੀ ਸੁੱਤੇ ਰਹੇ।⁷²

ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 22,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਫਿਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਵਜੇ ਤਕ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਕੂਚ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਵਾਪਸ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਇੱਥੋਂ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾਵਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਕੋਈ 3 ਵਜੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਪਾਸ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 65 ਤੋਪਾਂ ਵਿਚ 6 ਪੈਂਡ, 9 ਪੈਂਡ ਤੇ 18 ਪੈਂਡ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 18 ਪੈਂਡ, 24 ਪੈਂਡ ਤੇ 32 ਪੈਂਡ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ 88 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਪਿੰਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਘੋੜੇ ਦੀ ਖੁਰੀ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਪੱਛਮ ਵਾਲੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਆਰਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਲਿਸ ਦਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਤੇ ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਉੱਤਰ ਵਾਲੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਤੈਨਾਤ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਪਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਖ਼ੁਦ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ

71. Wakelyn George, *The Autobiography of Lt. General Sir Henry Smith*, Vol. I.

72. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 43.

ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਲਿਟਲਰ, ਮੱਧ ਵਿਚ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਵਾਲਿਸ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਗਡ ਤੇ ਗਿਲਬਰਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਡ ਸੀ ਅਤੇ ਸੈਕਿੰਡ-ਇਨ-ਕਮਾਂਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਬਾਰੇ ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਦੀਵਾਨ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 'ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ' ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ 'ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ' ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ, ਸੈਂਟਰ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਪਰ ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਜਨਰਲ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਮੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸੀ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸੱਜੀ ਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਮੁਤਾਬਕ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੜਤਲਾਂ ਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਭਾਵ ਪਹਾੜ ਵਾਲੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦਾ ਜੰਬੂਰਖ਼ਾਨਾ ਤੇ ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਪੱਛਮ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ 'ਅਕਾਲ ਰੈਜਮੈਂਟ' (ਕੋਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ) ਆਪਣੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਮੇਤ ਮੋਰਚੇ ਉਪਰ ਡੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਚੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਪਾਸ 25 ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ 11 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਕੋਈ 1200 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਗੋਲੇ ਦਾਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੋਈ ਅਸਰਦਾਰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਅੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕੈਂਪ ਉਪਰ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਵਾਲਿਸ ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਫ਼ੌਜ ਨੇ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਤੋਂ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕੀ ਗਈ, ਪਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਲਿਸ ਨੇ ਹਮਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ 270 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵਧ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਤੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਦੇੜੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਡੱਟੀ ਹੋਈ, ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਧ ਰਹੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੈਪਟਨ ਜੌਹਨ ਕਮਿੰਗ ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਹੇਠ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਫਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈ ਰਹੇ ਭਿਆਨਕ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਜੋ ਖੰਦਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਫੱਟਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਘਾਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।⁷³

ਉਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੰਕਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਛੁਪਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਹੇਠ ਡੱਟੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੈਜਿਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਬਹਾਦਰੀ ਪੱਖੋਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮਰਨਾ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਸਮੇਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ਲੜਾਈ ਵੀ ਜਿੱਤ ਗਏ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕੋਈ ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਕਰ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਘਾਟ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਬੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਕਿ “ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ, ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ

73. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 133.

ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।” ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਤੋਪਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਤੇ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਮਿਲਿਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਭੱਜ ਪਈ। ਇਸ ਮਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ, ਜੋ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਕਾਰਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ, ਸਾਰੀਆਂ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ-ਮਿਲ ਗਏ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਰਨਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਧਰ ਹਨ।⁷⁴

ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਦੀ 62ਵੀਂ ਮਲਿਕਾ ਦੀ ਰੈਜਮੈਂਟ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਨੱਸ ਉੱਠੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ 'ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ' ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਉਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਸਦਾ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, 900 ਵਿੱਚੋਂ 89 ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 172 ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਰੈਜਮੈਂਟ 9ਵੀਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ 273 ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਲਿਟਲਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸਣ ਕਾਰਨ, ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਗਫ਼ ਨੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਵਾਲਿਸ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਜਨਰਲ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਘਿਰ ਗਿਆ। ਗਫ਼ ਉਸ ਲਈ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੈਪਟਨ ਲਮਲੀ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਨੇ, ਗਫ਼ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਉਪਰ, ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਜਦ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਖਿੱਲਰੀ ਪਈ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਪਿੰਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ, ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਜਦ ਜਨਰਲ ਸਮਿੱਥ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਮੱਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ

ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਤੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ, ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਤੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਭ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਤਾਲਮੇਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਜੜ ਤੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਲੱਭਾ, ਨੱਸ ਉੱਠੇ। ਜਨਰਲ ਸਮਿੱਥ, ਜਦ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਰੂਦ ਫਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਵੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਟਾਲੀਅਨ ਜਰਨੈਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਸ਼! ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਨਰਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੱਡ ਗਏ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਬੁਝਦਿਲੀ ਕਾਰਨ ਬਦਨਾਮੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਦਾ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ, ਉਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਿਵਲ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।⁷⁵

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕਰਨਲ ਜੀ.ਬੀ. ਮਾਲੇਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਾਪਸ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਜਾਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ ਹੇਠ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਖੜੀ ਸੀ।⁷⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ ਜੋ (ਇਸ) ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਦਿਨ 22 ਦਸੰਬਰ ਸਥਾਨ ਮੁੱਦਕੀ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੱਲ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਜੇਕਰ ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਹਮਲਾ ਵੀ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਿਸਟਰ ਕਰੂਰੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਫ਼ੀਆ ਖ਼ਬਰ

75. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 264.

76. G.B. Malleison, *The Decisive Battles of India*.

ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ।⁷⁷

ਕੈਪਟਨ ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਉੱਚ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੀ ਲੜਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਗਿਣਤੀ, ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਲੱਗਪਗ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਸੀ।⁷⁸

ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਾਰ ਯੂਰਪ ਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਜੰਗ ਐਲਬੁਅਰ' ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ, ਜੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਾਰੂ ਤੋਪਾਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵਰਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈਆਂ।⁷⁹

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਐਸਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭੰਡਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਹਾਰੇ ਐਲਾਨੇ ਗਏ। ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੀ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਇਆ। 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 8,000 ਫ਼ੌਜ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਚਾਰ ਰੈਗੂਲਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਸਮੇਤ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸੇ ਦਿਨ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮਗਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਜੋ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੜਕੇ ਸਵੇਰੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ (ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਭਲ ਜਾਣ)। ਇਧਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਡੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਚੁੱਕੀ

77. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, p.142; Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 26.

78. William Edwards, *Reminiscences of a Bengal Civilian*, pp. 83-84.

79. M.L. Ahluwalia and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 8.

ਸੀ, ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਸੈਧ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਜੋ ਕਿ ਜਿੱਤ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ।⁸⁰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ 21 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਕਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੇ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਟੱਟੂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਕੋਈ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੁੜ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਝਾੜ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਫਿਰ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਲਈ ਸਭਰਾਵਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।⁸¹

ਇਸ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਅਕਾਲ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ' ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਬਾਬਾ ਹਨੂਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਖ਼ੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਸੁਹਾਣਾ ਵਿਖੇ (ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੁਹਾਲੀ) ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਜਦ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਕਰਨਲ ਟੇਅਲਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਰਨਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਵੀ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਹਨੂਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਲਕਾ ਦੀ 80ਵੀਂ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰੀ

80. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, p. 146.

81. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 267. ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਬਾਰੇ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ : "He fled, hide himself in a haycock, skulked off from the army. Swapping his handsome horse for a tattoo and smearing over his face with ashes like a poor fakir, hide himself in an oven of a old bakery at Ludhiana and returned to Lahore after 20 days absence."

ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਰਨਲ ਟੇਅਲਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਖੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਝੰਡਾ, ਜੋ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਝੰਡਾ ਹੁਣ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਰ੍ਹੀ ਵਿਖੇ ਮਲਿਕਾ ਦੀ 80ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਤੌਰ 'ਸਿੱਖ ਵਾਰ ਮੈਮੋਰੀਅਲ', ਲਿਕਫੀਲਡ ਵਿਖੇ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁸²

21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੇ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਚਮਕਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਧਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ, ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਦਾਗ ਦਿੰਦੇ। ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘਿਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ, ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਥੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਈ ਘੰਟੇ ਇਸ ਆੜ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਦ ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਾਤ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਘਟਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕਮਾਂਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਰਾਤ ਭਰ ਭਟਕਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਚੰਦਰਮਾ ਚਮਕਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਿੱਲਜੁੱਲ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੈਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਮਿੱਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਉਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਮਿਸਰੀਵਾਲਾ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਰੁਕਿਆ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਰਲ ਲਿਟਲਰ ਦੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਘੁਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਿੰਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਥੇ ਟਿੱਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਪੈਣ ਉਪਰ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਗਫ਼ ਵੀ ਆ ਮਿਲੇ। ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਸਨ, ਜੋ ਥੱਕ ਚੂਰ ਕੇ ਅੱਧਮਰੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦੋ ਜਨਰਲਾਂ, ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਅਤੇ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ, ਭੁੱਖੇ-ਪਿਆਸੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੜਕੇ ਦੀ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ

82. M.S. Gill, *Remembering Anglo Sikh Wars; The Tribune*, Dec. 19, 1976.

ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਅੱਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਾਲ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਰਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਉਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਕਮਿੰਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਦ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਜਾਂ ਸਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬਿਨਾਂ ਕੁਰਲਾਏ ਦੁੱਖ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। 80ਵੀਂ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਗੋਲਾ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮਦਦ ਲਈ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸ ਮੂਰਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਹਟਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਾਰਜੈਂਟ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੁਕੇਅਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਜੋ ਹੇਠੋਂ ਪੈਰ ਸਮੇਤ ਉੱਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਲੇਟੇ ਰਹੋ। ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਟਲਿਆ ਅਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਪਾਸ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਕੂਹਣੀ ਤੋਂ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਉੱਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੈਪਟਨ ਕਮਿੰਗ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਏਨਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅਭਾਗਾ ਮੂਰਖ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਟਲਿਆ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਕਰਨਲ ਮਿਸਟਰ ਬੰਨਬਰੇ ਪਾਸ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਹੀ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਂ। ਇਸ 'ਤੇ ਕਰਨਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੱਤ ਵਿਖਾਈ ਜੋ ਗੋਡੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੂਟ ਤੋਂ ਲਹੂ ਟਪਕ-ਟਪਕ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸਾਰਜੈਂਟ ਮੇਜਰ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਮੂਰਖ ਉਪਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੋਲਦਾ, ਇਕ ਤੋਪ ਦਾ ਗੋਲਾ ਛੂਕਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦੂਰ ਜਾ ਫਟਿਆ।⁸³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ। ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ 'ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ' (ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ) ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਹਾਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ

ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਭਾਰੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮੋਰਚੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਵੇਰ ਤਕ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ' ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਰੁਕੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਜਦ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ (22 ਦਸੰਬਰ), ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮਾਰ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।⁸⁴ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਪੜਖਚੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਬੈਟਰੀ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਗੱਡਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਅਸਪੀ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਰਗੀ ਅਜਿਹੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਸਨ।⁸⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰ ਤੰਗ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਵੇਰੇ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਵੇਰ ਤਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਧਮਕੇਗੀ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਾਪਰ ਵੀ ਗਿਆ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਲ ਭਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ, ਡਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨਾ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ

84. Dewan Ajudhia Parshad, *Waqai Jang-i-Sikhan*, pp. 33-34.

85. W.L. McGregor, *The History of the Sikhs*, p. 116.

ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ।⁸⁶ ਜਨਰਲ ਗਫ਼, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਵੇਖਦੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਹਰਕਾਰੇ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਪਰ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਘੜੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਤੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੱਸ ਉੱਠੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ, ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਤੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹਲਕਾਰੇ ਦੁੜਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਦੂਰ ਤਕ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਈਆਂ—ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗੁਬਾਰ 'ਚ ਦਿਸਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਇਹ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ।⁸⁷

ਸਿੱਖ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗ਼ ਕੇ ਇਕਦਮ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ, ਜਦ ਕਿ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਥੋਰਬਰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਸ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਬਚੀ ਹੋਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਹਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਰੋਕ ਲਈ ਗਈ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਹੁਣ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਗੀਨਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਜੇਕਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ, ਗ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ।⁸⁸

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਨੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਪਿੱਪਲ ਡੇਰਾ

86. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 152. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਪਟਨ ਲਮਲੀ ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਹਰਨ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲੜਾਈ 'ਚ ਅਚਾਨਕ ਭੱਜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਗ਼ਦਾਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੱਜਦੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਐਨ ਉਸੇ ਵਕਤ ਨਾ ਭੱਜਦੀ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਲਮਲੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

87. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 149.

88. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 50.

ਬੁੰਗੇ ਪਾਸ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਬੇੜੇ ਲੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਲੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਗੋਹਲੇ ਵਾਲੇ ਤਕ ਭੱਜ ਗਏ। ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਬਿਨਾਂ ਲੜਿਆਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਮਾਰਨ ਦੇ, ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਗਏ, ਪਰ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦਿਉ।

ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਤਾਂ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਕਾਇਮ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਉਪਰ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਮੁਤਾਬਿਕ :

ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਧਮਕਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਸਮੇ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰ ਬਚ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾਵਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੀ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਸੀ, ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਬਿਗਲ ਤੇ ਬੈਂਡ-ਵਾਜੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਚਨਚੇਤ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਬੈਂਡ ਨੇ ਹਮਲਾ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ, ਵਾਪਸੀ ਕੂਚ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।⁸⁹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਗਏ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਹਾਰ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦਾ-ਨਿਕਲਦਾ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਚਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਝੁਠਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜਣ ਦਾ ਕਲੰਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਰ ਸੱਤਵਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 2415 ਸਨ। ਮਰਨ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਲਿਸ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹੈਰੀਊਟ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਟੇਅਲਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਈਟ ਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਰੀਡ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ

89. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 149.

ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 37 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ 17 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ 54 ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 462 ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ 178 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ 640 ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 1721 ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ 78 ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 18 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ 1054 ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ 571 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਇੰਨਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਆਪਣੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਗੁਆਚਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਥੱਕ ਕੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਪਰੋਂ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਲਈ ਵੀ ਤਰਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਢ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਬਿਨਾਂ ਗਰਮ ਕੋਟਾਂ ਦੇ ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਧਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਦੇਰ ਰਾਤ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਜਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।⁹⁰

ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅੱਗੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਧ੍ਰੋਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵੀ ਐਨ ਸਹੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀ (ਉਲਟਾ) ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਓਨੀ ਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹੁ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਖੇ ਬਣ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ

ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਦੌਰਾ ਸ਼ੈਬਰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਉਸ ਮਹਾਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਜਾ ਲਲਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਤਕ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਸੁਣੀ।⁹¹

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਮੇਤ ਇਕੱਠਿਆਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਥ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।⁹²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸਹੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁਣ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ 'ਚ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਚਾਰਲਸ ਗਰਫ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਇੰਨਜ਼) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਕਾਰਨ, ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ 1851 ਵਿਚ 39 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭਰ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪੀਟਰ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਲਿਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।⁹³

91. Charles Gough and Arthur D. Innes, *The Sikhs and the Sikh War*, p. 137 & p. 281.

92. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 297.

93. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 36; Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 64.

ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਬੰਦੋਵਾਲ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਡਵਾਂਸ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਆਲੀਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਝੜਪ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜੀ ਗਈ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ।

ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਥੋਰਬਰਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਘਾਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਤਬਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕਮਾਂਡਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਖ਼ਾਤਰ ਬਿਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਸੇਧ ਦੇ, ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਕੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ, ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਜਾਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪਲਟਨਾਂ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅੜੇ ਰਹੇ।⁹⁴

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਅਤੇ 21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਗੋਲੇ ਫਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗਫ਼ ਅਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਦਕਿ ਦੋਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਥੱਕੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਐਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਹ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਭਾਵਿਤ ਹਾਰ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਪਰੂਸ਼ੀਆ (ਜਰਮਨ) ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਵਾਲਡੀਮਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਸਲਾਮਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਤਲਵਾਰ ਤੇ 'ਸਟਾਰ ਆਫ਼ ਬਾਥ' ਸਮੇਤ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮੁੱਦਕੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਇਹ ਤਲਵਾਰ 'ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ' ਨੇ ਸੰਨ 1816 ਵਿਚ ਸੈਦਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਣ ਉਪਰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਖੋਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਸਮਰਾਟ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤਲਵਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ ਤੇ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂੀ ਨੂੰ ਮੁੱਦਕੀ ਵਿਖੇ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਭਿਜਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਲ ਦਾ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਹੋਵੇਗਾ।⁹⁵

94. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 49.

95. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, p. 142.

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਪੀਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੋ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਜਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

21 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਛੱਤ ਜਾਂ ਤੰਬੂ ਤੋਂ, ਬਿਨਾਂ ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਠੰਡੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਜਾਂ ਆਸਰਾ ਭਾਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਸਵੇਰ ਤਕ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਰੱਖ ਸਕਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਪਾਸ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਜੋ 29ਵੀਂ, 31ਵੀਂ, 50ਵੀਂ ਅਤੇ 9ਵੀਂ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹੋ ਹੀ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਹੌਸਲੇ ਵਿਚ ਰਹੀਏ ਅਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਈਏ ਜਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਈਏ।⁹⁶

ਜਨਰਲ ਗੋਰਡਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪੰਜਵਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਲਟਨਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਾਗੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਰ ਤੀਸਰਾ ਆਦਮੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।⁹⁷

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਰਦਾਨ ਸਿੰਘ (ਤਿੰਨੇ ਭਾਈ) ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ

96. J.H. John Gorden, *The Sikh*, p. 141.

97. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 142-43.

ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰੂਸਾ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨਹੇਰਨਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਘਰਜਾਖੀਆ, ਜਨਰਲ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ। ਇਕ ਅਹਿਮ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਜੇਤੂ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕੈਪਟਨ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਬਤੌਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇਜ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵੀ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਵੱਜਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਜੋ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੂਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਫਸਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੀ। ਉਹ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਹੱਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਖੇੜਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁹⁸

ਬੰਦੋਬਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ

ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹਰਿਆਵਲ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਜਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 8,000 ਜਾਂ 10,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਹੇਠ ਕੋਈ 50 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ 400 ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੱਡੇ, ਹਾਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, 24,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲਦ ਤੇ ਊਠ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਊਠ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ 10,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੱਕਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਐਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਂ 20 ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਸੰਭਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਤੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ ਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਰੋਕੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਫ਼ਿਲੌਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਪਰ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਜਾਂ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫ਼ਿਲੌਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਏਕਲਗੱਡੇ, ਫਿਰ ਕਪੂਰਥਲੇ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰ ਫ਼ਿਲੌਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਸੀ। ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫੀਲਡ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਿਲੌਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੁਣ ਕਮਾਂਡ ਮਿਸਰ ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਸ ਇਟਲੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਬੂਤਬੈਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਿਲੌਰ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਪਾਸ ਦੋ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਅਤੇ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਤੇ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ ਹੀ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਤੋਪਖਾਨਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਰਾਜਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਪੈਅਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜੋ ਕੋਈ ਹਿੱਲਜੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 8,000 ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ 70 ਤੋਪਾਂ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਲੁਧਿਆਣੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।⁹⁹

ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਬੋਰਬਰਨ ਵੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜੋ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਲੜਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਕਾਹਲਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੇਰਠ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ, ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕਾਨਵਾਈ

ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਲੜਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਕਾਨਵਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।¹⁰⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ 6 ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਨਵਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਇਤਲਾਹ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਵਾਈ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ੌਜੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਉਪਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਝਪਟ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਏਰੀਆ ਜੰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਥੋਰਬਰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 16 ਜਨਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਨੂੰ ਧਰਮਕੋਟ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਘੱਟ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸਰਹਿੰਦ, ਮਲੌਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬਸੀਆਂ, ਰਾਏਕੋਟ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ (ਕਾਫ਼ਲਾ) ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੇਸੀ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਹੀ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਸ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਧੱਕਾਸ਼ਾਹੀ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ 26 ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜੋ ਇਹ ਪਿੰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ

100. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 53.

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰਾਸ਼ਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣਾ ਰੁਖ਼ ਬੱਦੋਵਾਲ ਵੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ (ਜੋ ਇਹ ਬੱਦੋਵਾਲ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ) ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਣਚਾਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਰਨਲ ਜੀ.ਬੀ. ਮਾਲੇਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਫ਼ਿਲੌਰ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਕੱਟ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹⁰¹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਮੇਜਰ ਸਮਾਈਥ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ :

ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਦੋਵਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਮਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਮੁਲਖ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਉਸ ਕਾਨਵਾਈ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸੜਕੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।¹⁰²

ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਾਰਜ ਹਿੱਕ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਧਰਮਕੋਟ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰਾਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ੀਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਅਪਾਣੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਟਾਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕਲਮ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨੋਟੀਫ਼ਿਕੇਸ਼ਨ ਮਿਤੀ 31 ਦਸੰਬਰ 1845 ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ

101. G.B. Malleeson, *The Decisive Battles of India*.

102. G. Carmichael Major Symth, *A History of the Reigning Family of Lahore*.

ਕਿਹਾ ਕਿ “ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇਣ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।” ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਹੇ ਮੁਲਝੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਮਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫ਼ੌਜ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਟੁੱਟਣ ਉਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਆਮਤ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ, ਫ਼ੌਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦੀ ਵਿਚ ਲੁੰਬੜੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ।¹⁰³

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਗੁਡਬਾਏ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੇ ਕਸੌਲੀ ਤੋਂ ਗੋਰਖਿਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੁਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਤਕ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ 1500 ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਬੀਮਾਰ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ (ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਜਗੀਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੜਤਲਾਂ (ਕੋਈ 1000 ਸੈਨਿਕ) ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਦ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ

103. ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨੇ XII & XVI.

ਹੇਠ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਧਰਮਕੋਟ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗਡ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੌਹਨ ਗਰੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਮੋਰਠ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਆਪਣੀ 10,000 ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਾਲਾ (ਜੋ ਗਡ ਦਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈਂਡਕੁਆਰਟਰ ਸੀ), ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਗਡ ਨੇ ਸਮਿੱਥ ਨਾਲ ਧਰਮਕੋਟ ਵੱਲ ਇਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਹੀ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਪਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਨਵਾਈ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਦੋ ਹੋਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਿਉਰੀਟਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀਲਰ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ। ਗਡ ਨੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਧਰਮਕੋਟ ਤੋਂ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਏਕੋਟ, ਬੱਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ 20 ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਇਸ ਕਾਨਵਾਈ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ; ਜੋ ਬੱਦੋਵਾਲ ਪਾਸ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸੜਕੀ ਮਾਰਗ ਰਾਏਕੋਟ ਬੱਸੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਈ ਜਗਰਾਵਾਂ-ਬੱਦੋਵਾਲ ਮਾਰਗ ਆ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸਮਿੱਥ, ਧਰਮਕੋਟ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਕਰੀ (ਹੇਰਾਂ) ਗਾਲਿਬ (ਕਲਾਂ) ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਗਰਾਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 22 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਧਰਮਕੋਟ ਸੜਕ ਵੱਲ, ਦਰਿਆ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵੱਸੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਨਹਾਰਾ ਪਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਡਬਾਏ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਸੁਨੇਤ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਜਦ ਬੱਦੋਵਾਲ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਡਬਾਏ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਕਿ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੀ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਸੁਨੇਤ ਵਿਖੇ ਗੁੱਡਬਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੇਤਲਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਟਿੱਬੇ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਚੱਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੱਧਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁੱਝ ਫ਼ੌਜ ਬੱਦੋਵਾਲ ਤੋਂ 10 ਮੀਲ ਦੂਰ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਘੁੰਗਰਾਨਾ ਵਿਖੇ ਇਸ ਕਾਨਵਾਈ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵੱਲ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਇਲਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਲ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਪੂਰੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਜਗਰਾਉਂ ਤੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੱਲ ਕੇ 22

ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਵੇਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹਟਵੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ, ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਸਿਰਫ਼ 214 ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਥੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਕਈ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ; ਪਹਿਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰੁਕਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਗਰਾਉਂ ਰਾਹੀਂ ਮਗਰ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕਿਉਰੀਟਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗ਼ਲਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤਾਇਨਾਤ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਨੇਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਇਸ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭੰਡੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ 'ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਾਲਿੰਗਟਨ' ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਜੋ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸਨ ਅਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਾਂਗ 'ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਾਲਿੰਗਟਨ' ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ ਤੇ ਵਾਟਰਲੂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬਿਲਾਫ਼ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜੇਤੂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬੱਦੋਵਾਲ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸੀ; ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਿੱਥ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲਰ। ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ 22 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਸਮਿੱਥ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਹੀ 27 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲਰ ਆਪਣੀ 5000 ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਮਿੱਥ ਪਾਸ

ਚਾਰ ਪੂਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ 'Teach the sikhs to swim Sutlej' ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਲਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਗਡ ਨੇ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪੈਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਤੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਧਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਵੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਹੁਣ ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, 27 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਜੋ ਕਾਨਵਾਈ ਰੋਕਣਾ ਸੀ, ਬੱਸੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸ ਹੁਣ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਕੋਈ 8000 ਤੋਂ 9000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤਿੰਨ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਗਿਣਤੀ 2500, ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਗਿਣਤੀ 1200 ਤੇ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਗਿਣਤੀ 3000 ਅਤੇ ਦੋ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਕੁਲ 9000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ 6000 ਤੋਂ 7000 ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੈਦਲ ਪੜਤਾਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਪਾਸ ਹੁਣ ਚਾਰ ਪੈਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀਲਰ, ਹਿੱਕ, ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਤੇ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅਤੇ ਦੋ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਕਿਊਰਿਟਨ ਅਤੇ ਮੈਕਡੋਵੈਲ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਆਦਿ ਸਭ ਮਿਲਾ ਕੇ 20,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 8 ਜਾਂ 9 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 16 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਸਨ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਇਸ ਝੜਪ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ :

ਭੁੰਦੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਚਾਰੇ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਸਨ, ਅਬੂਤਵੇਲਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਸਾਡੇ ਖੱਬੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਤਲਵਨ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਫ਼ਿਲੌਰ ਰਹੇ ਸਾਂ।¹⁰⁴

ਇੰਨੀ ਕੁ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਿੱਥ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 28 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ

104. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 95.

ਕੈਂਪ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਤਲਵਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਅਵਿਤੇਬਾਈਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੋਂ ਆਲੀਵਾਲ, ਭੂੰਦੜੀ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਰਾਉਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ ਜੋ ਰਾਏਕੋਟ ਬੱਸੀਆਂ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਖਾਤਰ, ਉਸੇ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਈ 2000 ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਘੁੰਗਰਾਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਏਕੋਟ ਵੱਲ ਵਧਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਣਾ ਸੀ।

28 ਜਨਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਬੱਦੇਵਾਲ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 42 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਸਮਿੱਥ ਪਾਸ ਇਹ ਇਤਲਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ 28 ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਬੱਦੇਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕੈਂਪ ਉਪਰ ਜਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੜਕਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਸਮਿੱਥ ਅਜੇ ਕੋਈ 8 ਮੀਲ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਕੂਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਮਾਂਡ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪੱਛੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਮਦਦ ਲਈ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਇਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਵਾਂਗ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬਚਾਉ ਵਿਚ ਹੀ ਬਚਾਉ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਸਤੇ ਹੀ ਆਲੀਵਾਲ ਤੇ ਭੂੰਦੜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂੰਦੜੀ ਅਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੜਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਬਹਾਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਡੋਗਰਾ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 27 ਜਨਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਹ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹੇਗਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਲਾਂਘਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੇਗਾ। ਪਰ ਉਲਟਾ ਸਿੱਖ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਲਾਰਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਕਤ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ। ਇਸ 'ਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਦਿਸਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕੱਟੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਾਂ ਪੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਸੀ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਉਧਰ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਭਰਾਵਾਂ 'ਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਘਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੜਾਂਗਾ, ਸਮਝੋਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀਆਂ।¹⁰⁵

ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਉਸ (ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਵੀ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸ: ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦੋਬਾਲ ਤੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਲੜੀ। ਇਥੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਨਾਲੋਂ ਕੌਮ ਨਾਲ ਘੱਟ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਸੁਲਹ ਉਤੇ ਉਹਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਰੀਜ਼ੋਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।¹⁰⁶

ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਜੋ ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਦਿਨ ਬਾਅਦ 10

105. *Punjab Papers* 1846.

106. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*, ਪੰਨਾ 211.

ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਫ਼ਿਲੌਰ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪਾਂ ਨੂੰ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਜੰਗ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੋਕੇ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਕ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਡਾਕਟਰ ਐਂਡਰੀਊ ਐਡਮਜ਼, ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਜੜ੍ਹੀ ਬੂਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਵੀ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ "Battle of Despatches" ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਚੇ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਮੌਕੇ ਦੇ ਗਵਾਹ, ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ, ਜੋ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਨਾਲ ਮੈਂਕੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਇਸ ਝੜਪ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮਨਘੜਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।¹⁰⁷

ਡਾਕਟਰ ਐਂਡਰੀਊ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਗਵਾਹ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਭ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਸੀ।¹⁰⁸

ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ ਜੋ ਭਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਜਾ ਸਕੇ, ਜ਼ਰੂਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਨੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਹੋਇਆ ਕੁੱਲ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ, ਜੋ ਕੋਈ 800 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ (ਮਰੇ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ), ਬਾਕੀ ਦਾ 600 ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਇਸ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

107. Andrew Dr. Adams, *Wanderings of a Naturalist in India*, pp. 60-61.

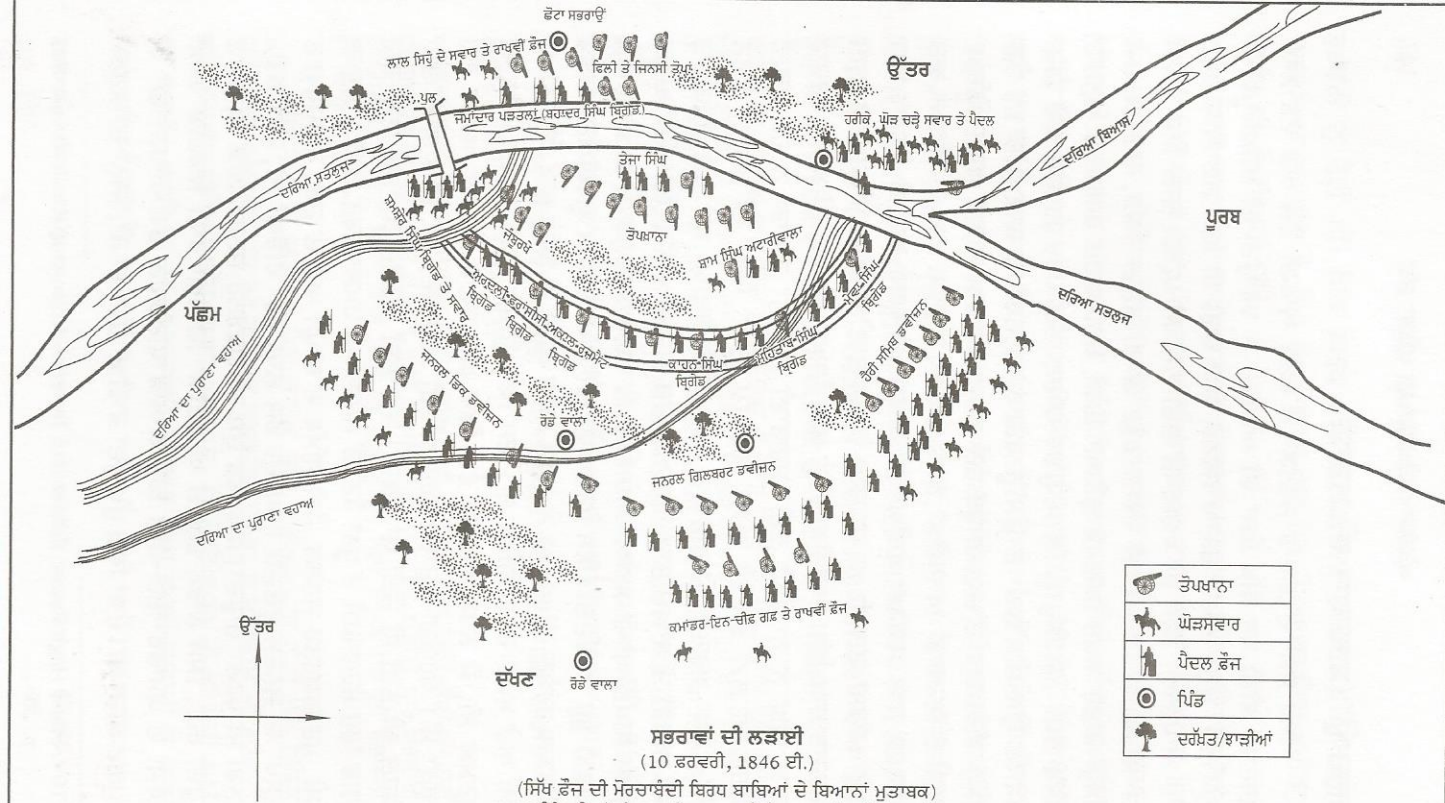
108. ਉਹੀ।

ਸਭਰਾਉਂ (ਸਭਰਾਵਾਂ) ਦੀ ਲੜਾਈ

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਫ਼ਰੰਟ ਤੋਂ ਹੀ ਭੱਜਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਆਪਣੇ ਬੰਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਾਰਡਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ 'ਲੁੰਡਾ ਕੁੱਤਾ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।¹⁰⁹ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ 22 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1845 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਇਤਬਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਫਿਰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁਟਵਾ ਸਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਉਪਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਫਸਰ ਕਰਨਲ ਹਰਬੋਨ (Hurbon) ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਾਥੀ ਕਰਨਲ ਮੌਂਟੈਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜੋ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫਸਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੋੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਡ ਇਸ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤਕ, ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਨਰਲ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਥੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਡ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ ਤਕ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਰਲ

109. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 268.

	ਤੋਪਖਾਨਾ
	ਘੋੜਸਵਾਰ
	ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ
	ਪਿੰਡ
	ਦਰਖਤ/ਝਾੜੀਆਂ

ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
 (10 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1846 ਈ.)
 (ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ)
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ*

ਗਫ਼ ਮੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਗਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਪਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਲੜਾਈ ਟਲਦੇ-ਟਲਦੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ 8 ਜਨਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 24 ਪੈਂਡ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ 13 ਤੋਪਾਂ, 18 ਪੈਂਡ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ 5 ਤੋਪਾਂ, 10 ਇੰਚ ਮੁਹਾਨੇ ਅਤੇ 8 ਇੰਚ ਮੁਹਾਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਛੋਟੀ ਨਾਲੀ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਊਟਿਜ਼ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਸਮੇਤ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ, ਜੋ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਦਦ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਣ। ਉਹ ਅੰਦਰ-ਖ਼ਾਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਰਾਜਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਵਾ ਲਵੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖਿਲਾਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਤੋਂ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ, ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਦਦ ਸਮੱਗਰੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿਆਸੀ-ਚਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀ 30,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਨਾ ਮੁੱਕਰ ਜਾਣ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲਾਮਬੰਦ 20,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਜ਼ਾਦਮ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ 30,000 ਫ਼ੌਜ¹¹⁰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦਾ ਵਿਜੇਤਾ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਚਾਰਲਸ ਨੈਪੀਅਰ ਜੋ ਗਫ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਤੇ ਧ੍ਰੋਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਖਿੱਲਰੀ ਪਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀ ਸੀ।¹¹¹

ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 7 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗ਼ਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਨੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਸ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਕਸੂਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ਮਸ-ਉ-ਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਮੇਜਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਪਾਸ, ਜੋ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੇ। ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਪਾਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਖਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ

110. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, pp. 270-71.

111. Sir Charles James Napier, *Defects, Civil and Military, of the Indian Government*, p. 375.

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਦਦ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਪਾਲਿਸੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗ਼ਦਾਰੀ ਹੇਠ ਇਹ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜੀ ਗਈ।¹¹² ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਮਨੋਬਲ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜਿਸ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਏ ਯੀਅਰ ਆਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ* ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਵੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਲੜਾਈ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਹੋਰ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮਿਆਦੀ ਬੁਖ਼ਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੱਤ ਫ਼ਰਵਰੀ ਤਕ 24 ਪੌਂਡ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲਾ ਰੋਕੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਵੀ ਆਲੀਵਾਲ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ 8 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਤੋੜਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਅੱਧ ਗੋਲਦਾਰ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤੋੜਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਾਰਨ ਜੰਗ ਲੇਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਗਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 9 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗਫ਼ ਨੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਟੁੱਟਣ ਉਪਰ ਸੰਦੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ 10 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਲਈ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ: ਸੀਨੀਅਰ ਕਮਾਂਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਤੇ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਪਾਸ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਮਿੱਥ, ਇਰਵਿਨ ਤੇ ਉਵਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਪਾਸ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀ ਤੇ ਹਿੱਕ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਧ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਪਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਹੇਠ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਟੇਅਲਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੈਕਲਾਰਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ। ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸਰ ਰੋਬਰਟ

112. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 58.

ਡਿਕ ਪਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਟੈਨਸੀ, ਆਰਚਰਡ, ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਤੇ ਟੀ. ਅਸ਼ਬ੍ਰੀਹਾਮ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਚਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਨ। ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਸਰ ਜੌਸਫ਼ ਬੈਕਵੈੱਲ ਪਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕਿਉਰੀਟਨ, ਕੈਂਬੈਲ ਤੇ ਸਕੋਟ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਸਮੇਤ 23,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 23,000 ਤੋਂ 25,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 15,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਸੀ।¹¹³ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦੋ ਮੀਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੋਈ 400 ਗਜ਼ ਲੰਮਾ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੁਲ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਪੁਲ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਪਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਲਈ ਕੋਈ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਡਿਵੀਜ਼ਨਲ ਕਮਾਂਡਰ ਵਜੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਤਾਇਨਾਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਪੁੱਲ ਦੇ ਪਾਸ ਜਿਥੇ ਦਲਦਲ ਅਤੇ ਰੇਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾ ਸਕੀ, ਉਥੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਅੜਦਲੀ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦੇ ਪੈਦਲ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਜੰਬੂਰਕੇ ਫਿੱਟ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਪਲਟਨਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਤੇ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਮੱਧ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਕੋਈ 70 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਸਪੀ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਦੂਰ 36 ਫਿਲੀ ਤੋਪਾਂ (Field guns) ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤਿੰਨ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਦਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ

113. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 58. ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਬੋਰਬਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਰੈਰੇਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 30,000 ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ (15,000) ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਸੀ।

ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਬੋਰਬਰਨ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 15,000 ਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਰਾਜਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਾਨਾਵਾਲੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ 23 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 15000 ਜਾਂ 16000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਰੈਗੂਲਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20,000 ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਅਤੇ 10 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਸਾਰ 7 ਵਜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਦੀ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਾਰਨ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ (ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ) ਬਰੇਤਾ ਤੇ ਦਲਦਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਅਤੇ ਤਿਆਰੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੂਹੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵੀ ਸਿੱਧੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ ਚੀਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਾਸ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਪਾਸ ਰਾਖਵੀਂ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਸਾਲਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਾਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਉਸ ਹੇਠ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਦੋ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਟੈਨਸੀ ਤੇ ਆਰਚਰਡ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੂਸਰੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਤੇ ਅਸ਼ਬੀਹਾਮ ਨੇ। ਪਲੈਨਿੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜਬਰਦਸਤ ਹੱਲਾ ਬੋਲੇਗਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਹੋਰੀ ਸਮਿੱਥ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲੇਗਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।

ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 9 ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 10 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਧੁੰਦ ਪੈ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਧੁੰਦ ਕਾਰਨ ਰਸਤਾ ਨਾ ਦਿਸਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਧੁੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵੀ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਵੱਲ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਇੰਨਸਾਈਨ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਧੁੰਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਧੁੰਦ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ 10 ਫ਼ਰਵਰੀ ਦਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਧੁੰਦ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕਦਮ ਸਿਰ ਉਪਰ ਆ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 8 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ

ਇਕਦਮ 10 ਇੰਚ ਕੈਲੀਬਰ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ (Howitzer) ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਪਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਫਟ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 18 ਪੌਂਡ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜੋ ਦੂਰ ਫਿੱਟ ਸਨ, ਦੇ ਗੋਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ।¹¹⁴

ਗਫ਼ ਨੂੰ ਹੁਣ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੀ ਹੱਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਲੈਨਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਫ਼ੌਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ ਫੈਲ ਗਈ, ਪਰ ਗਫ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗੀਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਤੋਪਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤੀ ਲੱਗੀ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੇਜਰ ਪੈਟ੍ਰਿਕ ਰਾਹੀਂ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫ਼ੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬਣਿਆ) ਗਫ਼ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰੇ, ਪਰ ਪੈਟ੍ਰਿਕ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦਾ ਹਮਲਾ ਰੋਕ ਦੇਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਗਫ਼ ਭੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ :

ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਉਹ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਤਾਂ ਵੇਖੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਵਾਂ ? ਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਵਾਂ ? ਜਦ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ, ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।¹¹⁵

ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਪੁੱਲ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਉਪਰ ਰੇਤਾ ਤੇ ਦਲਦਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੀਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਧਰੋਂ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਧਰ ਹੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਬੂਰਕੇ ਫਿੱਟ ਕਰ ਕੇ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

114. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, pp. 182-83.

115. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 184.

ਡਿਕ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਖਦਕਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਤੋਂ 300 ਗਜ਼ ਦੂਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।¹¹⁶ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਤੋਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈ। ਸਿੱਖ, ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਏ ਅਤੇ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਡਿਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਝੌਂਕ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਦੇ ਗਏ। ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਹਮਲਾ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਗਡ ਨੇ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਨਰਲ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਿਕ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੰਗ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੈਨੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ 31ਵੀਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ, ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਜਾਨ-ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ ਟੱਪ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਨਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥੋ-ਪਾਈ ਲੜਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਹਿਰ ਹਨ, ਮਾਤ ਦੇ ਸਕਣ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਗੋਲੀਆਂ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਪੁਕਾਰ 'ਤੇ ਕਿ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ', ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਟਰੀ ਸੈਕਟਰੀ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਵੁਡ ਘੋੜਾ ਦੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਪਰ ਲਹਿਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤਾ।

ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਗਿਲਬਰਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ

116. ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦਸ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਫਿੱਟ ਕਰਨਾ ਤੇ ਚਲਾਉਣਾ।

ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਬੰਗਾਲ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਜੋ ਕੁਝ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਟੱਪਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਮਲੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮੋੜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਬੁਰਜ-ਨੁਮਾ ਬੰਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਲੜ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧ ਸਕਣ। ਪਰ ਇਹ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਉ ਅਤੇ ਆਖੋ ਕਿ ਉਹ ਜੀਅ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਲੜੇ, ਮੈਂ ਪੁੱਲ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਲ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਖਿਸਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਸਵਾਰ ਆਪਣੀ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਬੱਕੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਉਸ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਸੁਰੰਧ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਾਪਸ ਚੱਲਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੁੱਟ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਢੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਦੀ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ।¹¹⁷ ਤੇਜ ਸਿੰਹੁ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੱਜਣ ਅਤੇ ਪੁੱਲ ਤੋੜਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੁੜ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਜਦ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਰੰਗ ਵਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਤੇ ਰੇਤਾ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੁ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਤੋੜ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ

117. ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨੇ 118-120.

ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜੀ, ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪੁੱਲ ਉਪਰੋਂ ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਸਕਣ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਡਟੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਪੁਲ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਤਾਂ ਗਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਜੋ ਨਿਕਲ ਨਾ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾ ਲਿਆ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟ ਲਈ।” ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਵੇਰਵੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਛੁਕ ਰਹੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਹੇਠ ਤਾੜੀ ਗਈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਉਪਰ ਦਾਦ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਆਖ਼ਰੀ ਦਮ ਤਕ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਤੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਕਜੁੱਟ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਜੂਝਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਕੁਝ ਹੀ ਬਚ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ।¹¹⁸

ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਲੜਾਈ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਹੇਠ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁੱਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ।¹¹⁹ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜੋ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਉਤੇ ਸਨ, ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਬਹੁਤੇਰਾ ਆਖਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਕੋਈ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ।¹²⁰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ

118. William Edwards, *Reminiscences of Bangal Civilian*, p. 83.

119. Herbert B. Edwards, *A Year on the Punjab Frontier*, Vol. I.

120. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 44-45.

ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਦੇ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਲਬਰਟ ਅਤੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਸਾਂਭਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਡਿਕ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗਿਲਬਰਟ ਤੇ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਿਲਬਰਟ ਖ਼ੁਦ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੈਕਲਾਰਨ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਕਰਦੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਟੇਅਲਰ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗਫ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਵਾੜ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਮੋੜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ, ਜਿੰਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸੁਕੇਅਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗ ਉਗਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹²¹ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਭਾਗੇ ਤੋਪਚੀ ਜੋ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੇ, ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਮਾਰੇ ਗਏ।¹²² ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਸਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ 50ਵੀਂ ਮਲਿਕਾ ਦੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਆਪਣੀ ਕਸਮ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸਦੇ ਹੋਏ 7 ਗੋਲੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੀਨੀ ਘੋੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।¹²³

121. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*.

122. ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਰਾਖਵੀਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਂਡ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਹੇਠ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਹੈ।

123. ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਲੈਪਲ, ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ, ਕਨਿੰਘਮ, ਗਫ ਤੇ ਆਰਥਰ ਇਨਜ਼, ਗੌਰਡਨ ਤੇ ਬੋਰਬਰਨ ਸਭ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਜੀ.ਬੀ. ਮਾਲੇਸਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਦਕਾ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ 'ਵਾਟਰਲੂ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਕਾਰਨ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਜੰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਾਟਰਲੂ (ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੜਾਈ) ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ।¹²⁴

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਮੁਤਾਬਕ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਨੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।¹²⁵ ਮੇਜਰ ਸਮਾਇਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ 8 ਜਾਂ 10 ਤੋਪਾਂ ਏਸੇ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਮੇਂ ਪੁੱਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਠ ਜਾਂ ਦਸ ਤੋਪਾਂ ਮੰਗਾ ਕੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਪੁੱਲ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਸ ਪੁੱਲ ਥਾਣੀਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਲਾਂਘੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ।¹²⁶

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸਿੱਧੂ ਜੱਟ ਨੂੰ ਵਡਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਵਿਰਸੇ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸੰਨ 1803 ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ 54,500 ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਵਧਦੀ ਹੋਈ 3,06,800 ਰੁਪਏ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਬਾਜ਼ੀ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਮਲਿਕਾ ਦੀ 50ਵੀਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਉਪਰ ਜਾ ਝਪਟਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤਕ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਜਿੱਧਰ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਹਾੜਦੇ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਸੱਥਰ ਵਿੱਛ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਤੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆ ਗਈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਲਟਨਾਂ ਉਪਰ ਪੈ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਆਪਣੇ ਸੌ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸੁਕੇਅਰ

124. G.B. Malleeson, *The Decisive Battles of India*, p. 373.

125. Sir Lepel Henry Griffin, *The Punjab Chiefs*, Vol. I, p. 297.

126. G. Carmichael Major Smyth, *A History of the Reigning Family of Lahore*.

ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ 'ਮਟਕ' ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ :

“ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਵੜਿਆ, ਜਪੁਜੀ ਪੜਿਆ।
ਨਿਮਸਕਾਰ ਕਰਿ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਰੇ ਤੋੜਾ ਬੰਦੂਕੀਂ ਜੜਿਆ, ਜ਼ਰਾ ਨ ਡਰਿਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਜੁੱਧ ਧਰਮ ਕਾ, ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰਣ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ।”
(ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ)

ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਹੱਥ ਫੜੀ ਭਵਾਨੀ
ਲਿਸ਼ਕ ਡਰਾਵੇ ਵੈਰੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਅਸਮਾਨੀ
ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਜਰਨੈਲ 'ਤੇ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹੀ ਜਵਾਨੀ
ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣਗੇ, ਜਗ ਰਹੂ ਨਿਸ਼ਾਨੀ”
(ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ?, ਪੰਨਾ 152)

ਇਸ 50ਵੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। 12 ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 221 ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਜੋ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਜਨਰਲ ਗੋਰਡਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ, ਸਭ ਨੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਿੱਟੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਪਰੋਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ, ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।¹²⁷

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬੋਸਵਰਥ ਤੇ ਸਮਿੱਥ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੁਪੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਹਿ

127. John J.H. Gorden, *The Sikhs*, pp. 154-155.

128. R. Bostworth Smith, *Life of Lord Lawrence*, p. 188.

ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗੁਪਤ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।¹²⁸ ਇਸੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੀਅਰਸਨ ਹੈਸਕਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਿਰ ਹਾਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਤਲੁਜ ਉਪਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ।¹²⁹

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਭੱਜਣ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਤਲੁਜ ਉਪਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਡੁਬਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।¹³⁰

ਪਿੱਛੇ ਸ਼ੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ, ਪਰ ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਾਨ ਦੀ ਭੀਖ ਨਾ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਦਾ ਦਿਲ ਡੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰੋਬਰਟ ਪੀਲ ਨੂੰ ਲਿਖੀ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

ਮੇਰਾ ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਪਦਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਹਾਦਰੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਨੀਤੀ ਮੈਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਤੇ ਡਰਾਵਣੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਰੋ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਗ਼ਦਾਰ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।¹³¹

ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ (ਹੋਣ) ਸਾਰ ਹੀ ਨੱਠ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁਤਾਇਤ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਹਿਸ਼ੁਦਾ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ 400 ਗਜ਼ ਲੰਮੇ ਉਸਾਰੇ ਹੋਏ ਪੁੱਲ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ

129. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 34.

130. ਉਹੀ।

131. R. Sangster Rait, *The Life and Campaigns of Viscount Gough*, p. 108.

ਕਿਸਤੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਡੋਬਣ ਉਪਰੰਤ ਪੁੱਲ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ; ਪਗੜੀਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਇੰਚ ਟੁਕੜੇ ਲਈ ਜਾਨ ਹੀਲ ਕੇ ਲੜੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਰਦਾਰ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਾਂ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਮਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੂਝ ਮਰਨ ਲਈ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਕੇ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।¹³²

ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਦੇ ਆਪਣੀ 5,000 ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਹੀ ਭੱਜਣ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਗ਼ਦਾਰ ਉਪ-ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਵੀ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿਲਾਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁੱਲ ਪਾਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਾਹੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ। ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੋਈ 5,000 ਤੋਂ 7,000 ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਸੱਜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜਦੇ ਵੇਖੇ (ਜਿਵੇਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੋਰਚੇ 'ਤੇ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਬੀੜੇ ਜੰਬੂਰਕੇ ਤੇ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇ ਰਹੀਆਂ) ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪੁੱਲ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਕੁੱਦਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਲੋਤਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।¹³³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰੀ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਤਾਂ ਕਰ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਰੂਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨਗੇ। ਠੀਕ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੂੰਜ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਵਿਲੀਅਮ ਕੋਈ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤਕ ਫਿਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ

132. George Bruce, *Six Battles for India: The Anglo-Sikh Wars*, pp. 188-89.

133. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 475.

134. John William Kaye, *A History of the Sepoy War in India*, p. 51.

ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਗਲੀ, ਮੁਹੱਲੇ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।¹³⁴ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਜੋ ਬਰੇਲੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਲਿਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸੰਨ 1850 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਤਰਫਦਾਰੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੇਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਦੇਸ਼ ਧੌਹੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਨੱਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਬੇੜੀ ਗਰਕ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਇੱਕ ਇੰਚ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਇੰਨੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਲਮ ਤੋਂ ਲਹੂ ਚੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਖਾਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ, ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਡੂੰਘੇ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਦੀ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਬੀੜ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਏ।¹³⁵

ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, 2400 ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਸਰ ਰੋਬਰਟ ਡਿਕ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਟੇਅਲਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੈਕਲਾਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀ, ਕਰਨਲ ਬਾਰ ਕਰਨਲ ਗਫ਼, ਕਰਨਲ ਰੇਅਨ, ਕਰਨਲ ਪੈਟਿੰਟ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : 3000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੋਈ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਰੋਬਰਟ ਪੀਲ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਕਤਲੇਆਮ ਏਨਾ ਦਰਦਨਾਕ ਅਤੇ ਡਰਾਵਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਮੈਂ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾ ਕਰਨੀ

135. ਪੰਡਿਤ ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 114.

ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਿਕ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਪੈਂਦਾ।¹³⁶

ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਜਦ ਸਿੱਖ (ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ) ਹਾਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਚੜ੍ਹ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾ ਲਿਆ।¹³⁷

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : ਦਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਹੱਥਾ, ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਤੇ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਜਵੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮੌਕਲ।¹³⁸ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਹੀ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੱਚੇ ਸਪੂਤ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਲਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਨ ਹੂੜ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗ਼ਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਰੈਰੇਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਸਨ : ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਕੁੰਜਾਹੀਆਂ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੱਪਟਾ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮੁਬਾਰਕ ਅਲੀ, ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਟੋਪੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦੱਤਾ।¹³⁹

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ 1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਦੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਾਇ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਜਰਨੈਲ ਕੋਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਾਟਰਲੂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ।

136. J.H. John Gordon, *The Sikhs*, p. 157.

137. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*.

138. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*।

139. McGregor, *A History of the Sikhs*, p. XXXVI.

ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਧੌਧੇ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ) ਲੜਾਈ ਵਿਚ 6,000 ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1,600 ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।¹⁴⁰

ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਣ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1856 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੁਰ ਜਾਗ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1845 ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੜਨਾ। ਇਹੀ ਉਹ ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।¹⁴¹

ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਹਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਢਲਾਈ ਤੇ ਫਟਣ ਵਾਲੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟ, ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਰ ਅਲੀ, ਮਾਘੇ ਖ਼ਾਂ, ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਖ਼ਾਂ, ਇਮਾਮ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਬਿਆਨਦਾ ਹੋਇਆ ਚਾਰਲਸ ਗਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਮਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਮਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੋਪਚੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸੀ।¹⁴²

140. *The Tribune*, Dec. 19, 1976.

141. ਉਹੀ।

142. Charles and Innes Gough, *The Sikhs and the Sikh Wars*, p. 136.

ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ 250 ਤੋਪਾਂ, ਨੁਮਾਇਸ਼¹⁴³ ਤੇ ਢਲਾਈ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਤੌਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕੋਈ ਛੇ ਤੋਪਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਮੁਤਾਬਕ 'ਸਤਲੁਜ ਗੰਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੁਣ ਵੀ ਲੰਡਨ ਕੈਂਟ ਵਿਖੇ ਮਲਿਕਾ ਦੀ 50ਵੀਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਚੇਲਸੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਪਈ ਹੈ।¹⁴⁴

ਮੁਦਕੀ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਡਰ-ਸੈਕਟਰੀ ਵਿਲੀਅਮ ਐਡਵਰਜ਼, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਖ਼ੁਦ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਤਕ ਅਜਿਹੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁴⁵

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੈਅਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਸਹਿਤ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ :

ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਮੁਲਖ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ।¹⁴⁶

ਇਸ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਗ਼ਦਾਰੀ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਥੋਰਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਡਰਪੋਕ, ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਸਾਡੀ ਹਾਰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲਣੇ ਪੈਣੇ ਸਨ।¹⁴⁷

143. Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, p. 118. ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤਕ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸੀਕਰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : "In a military scene it will be very important; it will weaken Sikhs and punish them in the eyes of Asia."

144. M.S. Gill, *Remembering Anglo Sikh Wars*, 'The Tribune' Dec. 19, 1976.

145. William Edwards, *Reminiscences of a Bengal Civilian*, p. 83.

146. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 188.

147. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 25.

ਬੋਰਬਰਨ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀਆਂ ਮੁੱਦਕੀ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਜੰਗੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨਿਕੰਮੇ, ਗ਼ਦਾਰ ਤੇ ਨਾ-ਸਮਝ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਗਫ਼ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਇੰਨਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਭਾਵੇਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਕਾਰਨ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿਖੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੇਸ਼ਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਮਾਂਡਰ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਰਾਵਾਂ ਅਲੱਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ।¹⁴⁸

ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ੱਕ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਹੋਏ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਲੰਘ ਆਏ ਅਤੇ ਤੋਪ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ (ਸੈਦੁਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ) ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੋਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਘੱਲਦਾ, ਕਮਾਦ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਡੋਲ ਗਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਜਦ ਘਰ ਹੀ ਪਾਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੜਨਾ ਕੀ ਹੈ ?.....ਫਿਰ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਰੱਸੇ ਲਾਹ ਲਏ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ ਲਈਆਂ। ਅੱਗੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਆਪ, ਮਗਰ ਮਰਾੜੀਏ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਮਗਰ ਅਸੀਂ। ਬੱਸ ਫੇਰ ਤਾਂ ਵਾਢ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਅਸੀਂ ਲਾਟ ਦੇ ਪੀਨਸ ਪਾਸ ਆ ਗਏ, ਉਹ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ....ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਐਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਦੋ ਗੋਲੇ ਆ ਕੇ ਪਏ। ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਸਨ ਜੋ ਖੱਬੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਸਨ, ਘਰ ਪਾਟਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਿਆ।¹⁴⁹

ਫਿਰ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਬਿਆਰਾਂ ਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਫ਼ੌਜ-ਏ-ਖ਼ਾਸ ਵਿਚ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਪਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

148. Charles and Innes Gough, *The Sikhs and the Sikh Wars*, p. 42.

149. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ 42-43.

ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ 36 ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੀਆਂ (ਫਿਲੀ) ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਫਿੱਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਰਾਖਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਡੋਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਫਿੱਟ ਵੀ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਥਾਣੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ (ਕਵਰਿੰਗ ਫ਼ਾਇਰ ਰਾਹੀਂ) ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕੇ; ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇ ਪੰਚ ਏਨੇ ਨਾ-ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ (ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ) ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਿੰਦੇ।¹⁵⁰

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਹ ਦੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਹੇਠ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਸੰਗੀਨਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੋ ਬਚ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੇਕਰ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਸ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਸਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ (6000 ਤੋਂ 8000 ਤਕ) ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਲਟਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਫਿੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੇਠ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ 36 ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹਵਾਲਾ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਉਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਭਰਾਵੀਂ ਐਸੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ (ਜਿਵੇਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤਾਂਹ ਕਰਕੇ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਕਿ ਗੋਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਣ 'ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕਰਨ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪੁੱਜੇ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੇ ਨੇਕ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਜੋ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰੇ।¹⁵¹

150. Dewan Ajudhia Parshad, *Waqai Jang-i-Sikhan*, p. 41. "The safety of the officers and sirdars lay only in an undertaking to construct a bridge".

151. 'ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਜੰਗ,' *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, 11 ਫ਼ਰਵਰੀ 2010.

ਇਸੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਹਾਕਮ (ਜਰਨੈਲ) ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੋਪਚੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ।¹⁵²

ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲਾ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

152. W.L. McGregor, *The History of the Sikhs*, Vol. II, p. 63.

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ

ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਿਰ ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ ਤੋਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਗੋਲਾ 38 ਕਿੱਲੋ ਜੋ ਕਿ 84 ਪੌਂਡ ਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਪ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜੀ ਜਾ ਸਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 33,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਉਪਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਹੈ ਇਸ ਬਦਕਿਸਮਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਵੱਲ ਕਦੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤਕ ਵਪਾਰ

1. ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ ਤੋਪ ਜਾਂ ਤੋਪ ਭੰਗੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਵੱਲੋਂ ਢਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੀ ਵਜ਼ਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਜਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਤੋਪ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਲੜਾਈ (ਸੰਨ 1761) ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਤੋਪ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ 84 ਸੇਰ ਕੱਚਾ (ਪੌਂਡ) ਦਾ ਗੋਲਾ ਦਾਗ਼ਦੀ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ, ਮਾਲ ਰੋਡ ਉਪਰ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਵਪਾਰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯਾਤਰੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਜਦ 15 ਜੂਨ 1831 ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ :

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਬਾਦੀ 60,000 ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਅਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਘਰ ਪੱਕੇ ਹਨ, ਕਈ ਛੇ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤਕ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੰਗਾਈ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤਕ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਯੂਰਪ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਨਾਢ ਹੁੰਡੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਤੇ ਬਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਨਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਵੱਧ ਕੇ 80,000 ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਮੁਰਾਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਥੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਨ 1640 ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ 'ਤੇ 46 ਬੁਰਜ ਤੇ ਦਮਦਮੇ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ 70 ਫੁੱਟ ਤਕ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ 6 ਫੁੱਟ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ 45 ਫੁੱਟ ਤਕ ਚੌੜੀ ਅਤੇ 20 ਫੁੱਟ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 400 ਗਜ਼ ਅਤੇ ਚੌਗਿਰਦਾ ਸਵਾ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿੱਥ ਉਪਰ ਪੁਸ਼ਤੇ³ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1818 ਵਿਚ ਇਸ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1819 ਵਿਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਨੂੰ 22 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਤਾਰਨ ਉਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛੜੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ, ਹਰਾ-ਭਰਾ ਫ਼ਸਲੀ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲੀ

2. Sir Alexander Burnes, *A Voyage on the Indus*.

3. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, *ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ*, ਪੰਨਾ 54; George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*.

ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਤਿਜ਼ਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧ ਗਈ। ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧਣ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕ, ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਤੰਬਰ 1844 ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੱਕ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਮਦਨ 40 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 27 ਲੱਖ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 10 ਲੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਰਚ ਲਈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਬਾਕੀ ਦੀ ਬਚੀ ਕੋਈ 3 ਲੱਖ ਦੀ ਰਕਮ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਿੱਧੀ 40 ਲੱਖ ਉਪਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤਾਉ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁴ ਉਧਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਵੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਕੇਅਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮੂਲਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਇਤਬਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ (1844-46) ਵਿਚ ਵੀ ਉਥੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ ਸੀ।⁵

ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਡੋਗਰਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ (ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਕਾਰਨ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹੇਠ ਉਥੋਂ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਰਾਹੀਂ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ

4. M.L. Ahluwalia, and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*.

5. John William Kaye, *A History of the Sepoy War in India*, Vol. I.

ਭੜਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਬਹਾਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਬੇਰੁਖਾ ਵਤੀਰਾ ਸਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1847 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਨੇ-ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਤੋਂ ਵੱਧ 30 ਲੱਖ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਲਾਏ ਜਾਣ ਤਕ ਮਾਰਚ 1848 ਤਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਤਿਆਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਮਾਮਲਾ ਚੁਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਪਿੰਡ ਸਰਹਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ, ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ, ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮਿਸਟਰ ਵੈਨਜ਼ ਐਗਨਿਊ ਅਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਐਂਡਰਸਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, ਇਕ ਗੋਰਖਾ ਤੇ ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਰੈਜਮੈਂਟ, ਕੁੱਲ 3,000 ਫ਼ੌਜ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਹਾਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜੀ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਸੜਕੀ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਠਾਨ ਤੇ ਬਲੋਚ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 19 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਡੇਰੇ ਈਦਗਾਹ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਥੋਂ ਚਾਰਜ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਲਈ ਮੂਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗੋਰਖੇ

ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਰਸਮੀ ਚਾਰਜ ਦੇਣ ਵਜੋਂ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਗੋਰਖਾ ਬਟਾਲੀਅਨ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਇਹ ਵਾਪਸ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਤਾਇਨਾਤ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕਦਮ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਤਨਖ਼ਾਹ ਕਿਸ ਤੋਂ ਲੈਣਗੇ? ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਐਂਡਰਸਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਉਪਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਰਖੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਤਾਇਨਾਤੀ ਲਈ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਲ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਪਹਿਰੇ ਉਪਰ ਖੜੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਵੈਨਜ਼ ਐਗਨਿਊ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਜ਼ੇ ਦੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜਦ ਐਗਨਿਊ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ, ਜੋ ਐਗਨਿਊ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਘੋੜਾ ਦੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਐਂਡਰਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਐਗਨਿਊ ਨੂੰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਲੇ ਰੰਗਾ ਰਾਮ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਦ ਕਿ ਐਂਡਰਸਨ ਨੂੰ ਗੋਰਖੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲੈ ਕੇ ਕੈਂਪ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਬਤੌਰ ਅੰਗ-ਰੱਖਿਅਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਗਿਜ਼ੇਸੀ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਆਏ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।⁶

ਜਦ ਗੋਰਖਾ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਐਗਨਿਊ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 11 ਵਜੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਕੇ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਲਾਹੌਰ, ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ ਆ ਕੇ

6. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 202.

ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਐਗਨਿਊ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੂ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਨਰਲ ਵੈਨਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰੀ ਮਦਦ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ, ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਇਥੇ ਫ਼ੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿਉ, ਪੂਰੀ ਸਪੀਡ ਉਪਰ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਕ ਹੋਰ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ ਵੀ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਫੱਟ ਕਾਰਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਐਂਡਰਸਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੈ, ਉਸ ਉਪਰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਫੱਟ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਦੋ ਫੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਸਲੀਆਂ ਉਪਰ ਨੇਜ਼ੇ ਦਾ ਫੱਟ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਉਥੋਂ ਘੋੜਾ ਦੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦੌੜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਚਾਰ ਵਜੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਭੇਜ ਕੇ ਐਗਨਿਊ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਦਰਸਾਈ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਖ਼ੁਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਆਈ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਾਥੀ, ਊਠ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਜਾ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਐਗਨਿਊ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਗਨਿਊ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ, ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ 80 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਵਕੀਲ ਪੀਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਠੀ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਉਸ ਨਾਲ ਆਈ ਹੋਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਈਦਗਾਹ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰ ਮਿਸਟਰ ਕਰ੍ਹੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ

ਨੂੰ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ।

ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜਣ ਜਾਂ ਨਾ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਰਹੇ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਡ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪਾਲਿਸੀ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਰਸਾਤਾਂ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਬਾਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਜੁਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ।⁸ ਉਧਰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਹਰਬਰਟ, ਜੋ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ, ਫ਼ੌਰੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰ੍ਹੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਲਈ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਨਾ ਦਿਸਣ ਕਾਰਨ, ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣੀ ਪੈ ਗਈ। ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਕਰ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਫ਼ੌਜ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭੌਂਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।⁹ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਪਠਾਨ ਪੀਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਜੋ ਡੇਰਾ ਜਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਸੀ, ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਨ ਤੇ ਬਲੋਚੀ ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਕਰ੍ਹੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਤੁਸੀਂ ਜੋ 24 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਫੀਲਡ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ, ਪਰ ਯਕੀਨ ਕਰੋ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਰਿਆਵਲ ਦਸਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਹੈ...ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਸਕੋਚ ਕੁੱਤੇ (Scotch Terrier) ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਉਪਰ ਭੌਂਕਣ ਵਾਂਗ ਹੈ।¹⁰

ਐਡਵਰਡਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ

8. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 204.

9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207.

10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207.

ਆਪਣੀ 6000 ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ 15 ਤੋਪਾਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਸ ਵੱਲ ਅਜੇ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਤੇ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਸ਼ੱਕ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਬਾਗ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਰਾਜ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਕਰੀ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਧਰ ਬਲੋਚਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਰੀ ਨੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੂੰ 10 ਜੂਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਬਜ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਹਾਵਲ ਖ਼ਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਆਪਣੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ 30 ਮਈ 1848 ਤੋਂ ਜੂਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਧਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ 14 ਜੂਨ ਤਕ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਲਾਗਿਉਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ, ਜੋ ਕੋਈ 13 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਦੋ/ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹¹ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੁਜਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕੋਈ 15 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਸਨ, ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ, ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ

11. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*. ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਘੋੜਿਆਂ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਘੋੜੇ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਇਸੇ ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਅ, ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦੇ ਵਾਰਾਨਸੀ ਪਾਸ ਨਾਪੇ ਗਏ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਤੋਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਰੂਸ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਫੈਲਾਅ 13 ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਜਦ ਬਰਨਜ਼ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਤੇਜ਼, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਵਹਾਅ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੇ ਬਰਨਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ? ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਦਰਿਆ ਅੱਟਕ ਨਾ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ।" (ਹਵਾਲਾ Sir Alexander Burnes, *Burne's Travels into Bokhara*,

ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਵਾਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਮਿਲਣ ਉਪਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਪੀਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਰਾਹੀਂ ਨਵਾਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਲੜਾਈ ਟਾਲੀ ਜਾਵੇ।

ਕਿਨੇਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰੰਗਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੰਗਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਲਾ ਸੀ, ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਿਨੇਰੀ ਵਿਖੇ 17 ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਕਰੀ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਵੀ ਆ ਰਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉਪਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਫ਼ਤਹਿ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ 15 ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਬਕਰੀ ਦੇ ਘਾਟ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਸ 17 ਜੂਨ 1848 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ 30 ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ

Vol. II, p. 66) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਸਿੰਧ (ਅੱਟਕ) ਪਾਰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਿਆਮੀ ਯੋਧੇ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਉਪਰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਰਾਵੀ ਸਣੇ ਝਨਾਵੇਂ ਜੇਹਲਮ, ਅਟਕ ਲੰਘੇ ਜਦ ਜਾ ਕੇ,
ਬੁੱਕ ਰੁਪਏ ਸਣੇ ਪਤਾਸੇ, ਭਰ ਪਾਂਦਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ।
ਘੋੜਾ ਠੇਲ੍ਹ ਦੇਵੇ ਦਰਿਆਈ, ਗਾਹਣ ਪਾ ਕੇ ਲੰਘਦਾ,
ਚਾਰ ਮੁਸਾਤਰ ਹਾਥ ਹੋਏ ਜਲ, ਕੰਢਾ ਛੋਹ ਨ ਤੰਗ ਦਾ।
ਪਾਸ ਰਕਾਬ ਨ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਲੰਘੇ ਡੇਰਾ ਸਾਰਾ,
ਭੇਡ ਮਹਾਰੂ ਦੁੱਬੇ ਲੰਘੇ, ਡਿੱਠਾ ਅਟਕ ਕਿਨਾਰਾ।
ਜੋ ਜੋ ਨਾਲਿ ਲੰਘੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸੋ ਤੇ ਤੰਗ ਨਾ ਭੇਵੈ,
ਫਿਰ ਦਰਿਆਇ ਉਥਾਈਂ ਹੋਵੈ, ਹਾਥ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਦੇਵੈ।
ਐਸੀ ਅਜ਼ਮਤ ਕਰ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਲੰਘ ਜਾਇ ਦਰਿਆਈ,
ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਉਨਤਾਲੀ ਬਰਸਾਂ, ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤਦਾਂਹੀ।

(ਪੰਜਾਬ ਰਹਿਸ਼ਨ, 1365 ਤੋਂ 1369.)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਿਰਧ ਬਾਬੇ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ, ਜੋ ਨਿਹੰਗ ਸਜ ਗਏ ਸਨ, ਹੁਰਾਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ : “ਜਦੋਂ ‘ਸਰਕਾਰ’ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਉਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਦ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਟਕ ਪਾਸ ਅੱਪੜੀਆਂ ਤਾਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭੇ। ਸਭ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ਵੱਲ ਮੁਲਖਈਆਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਧ ਬੜਾ ਭਜਨੀਕ, ਸਦਾ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਸੱਖਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਉਡਾ (ਪਿੰਡ) ਦੇ ਪੱਤਣ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਾਉਣ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ‘ਸਰਕਾਰ’ ਨੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਵਾ ਸੌ ਦੀ ਥੈਲੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ। ਸਭ ਫ਼ੌਜ ਲੰਘ ਗਈ।” (ਹਵਾਲਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 57)

ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ 3000 ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੀਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪ, ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ, ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਵੇਰ ਤਕ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੇਲੇ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, 18 ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਦ 18 ਤਾਰੀਕ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਰੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇਹ ਘਾਟ ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਉਪਰ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ 8 ਤੋਂ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 8500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ, ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਇਥੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਅਜੇ ਤਕ ਅੱਧੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ 10 ਜੰਬੂਰਕਿਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਪਾਰ ਆਈ ਸੀ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ 1,500 ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ 10 ਤੋਪਾਂ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਪਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲੜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ, ਇਕਦਮ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹੇਠ ਆਉਣ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਏਨੇ ਵਿਚ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਫਿਰ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਦੁਪਹਿਰ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤਕ ਸੱਤ ਘੰਟੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਟਰੇਂਡ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣਾ ਸੱਤ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਘੰਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕੇਗਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈਸ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਹੋਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰੋਂ ਛੁਕਦੇ ਹੋਏ ਲੰਘ ਕੇ ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਭ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣੇ, ਨਾ ਵੇਖੇ ਹੋਣ।”¹²

ਪਠਾਨ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ, ਹਮਲੇ ਲਈ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦੇ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਰੋਕੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਵਾਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਫ਼ਤਹਿ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਬੈਠਾ, ਇਸ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਉੱਡਦੇ ਅਤੇ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਡਰ ਨਾਲ ਤੋਬਾ-ਤੋਬਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ 10 ਜ਼ੰਬੂਰਕੇ (Rocket Launcher), ਜੋ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਫ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਇਕ ਪੈਂਡ ਦੇ ਰਾਕਟ ਵਾਂਗ ਲੰਮੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਦੇ ਸਨ, ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਖੱਦਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਘੜੀ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਲਈ ਹੁਣ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਇਨਫ਼ੈਂਟਰੀ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਰ ਠੀਕ ਇਸ ਘੜੀ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲੇ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਫਿਰ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲਾਈਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜੋਗੇ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਓਗੇ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ 'ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿਰ ਉਪਰ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ ਇਕਦਮ ਭਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ 8 ਤੋਪਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ 500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ 300 ਦੇ ਕਰੀਬ ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਲਮਕਾਉਣਾ

ਐਡਵਰਡਜ਼ 22 ਜੂਨ ਨੂੰ ਤੀਹ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸੁਜਹਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਹੋਰ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਹੁਣ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 18,000 ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 30 ਤੋਪਾਂ ਤੇ 50 ਜ਼ੰਬੂਰਕੇ ਉਸ ਪਾਸ ਸਨ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵੀ ਹੁਣ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ ਪਾਸ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ :

ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ, ਮੋਰਟਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਤੇ ਮਾਈਨਾਂ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਜਰ ਨੈਪੀਅਰ ਦੀ, ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਮੋਰਟਾਰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੀਰਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਦਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਲੇਕ ਬੁਦ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਜਲਦ ਹੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।¹³

ਐਡਵਰਡਜ਼ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।¹⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਪਤ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਐਡਵਰਡਜ਼, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਫ਼ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜੋ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰੂਦ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰੀ ਨੇ ਮੇਜਰ ਨੈਪੀਅਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੇ ਪਲੈਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦੱਸਿਆ। ਕਰੀ ਨੇ ਇਹ ਪਲੈਨ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

13. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo Sikh Wars*, pp. 322-23.

14. *Punjab Papers, 1849*, pp. 238-39 Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, pp. 55-56.

ਸਦੋਸਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ

ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹੁਣ ਸੁਜਾਹਬਾਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨਹਿਰ ਉਪਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਨਹਿਰ ਉਪਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। 30 ਜੂਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ, ਐਡਵਰਡਜ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉੱਤਰ/ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਸ ਚਾਰ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤਕ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਹਿਰ ਵਾਲੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਸਦੇ ਪਿੰਡ ਸਦੋਸਮ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀਆਂ 30 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਇੰਨੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਚਨਚੇਤ ਤੋਪ ਦਾ ਇਕ ਗੋਲਾ ਉਸ ਦੇ ਹਾਵੜੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਗਵਾ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਕੀ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਦਾਨ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ 280 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਫਿਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਗਏ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੰਘ, ਫ਼ੌਜ 'ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਤੇ ਭਗੌੜੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਲੜਾਈ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਲੈਂਡਟੈਨੈਂਟ ਤੋਂ ਮੇਜਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਉਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਭੇਜਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਰੈਜੀਡੈਂਟ

ਉਲਟਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਮਈ 1848 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਜਦ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 75 ਮੀਲ ਉਰੇ ਹੀ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਦਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਖ਼ੁਦ ਲੈ ਲਈ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗ਼ੈਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਹੀ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ 24 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ 37 ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਫ਼ੌਜ 25 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸਮਾਨ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਾਗ਼ੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਪਰ ਫੈਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ

ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਪਾਲਿਸੀ ਤਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਉਪਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਫ਼ੈਲਣ ਕਾਰਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਰਨਲ ਕਨੌੜਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਪਾਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਖ਼ਾਤਰ 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚੁੱਪ ਸਨ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਸਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਛੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜੋ 20,000 ਸੀ, ਨੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਂਅ ਉਪਰ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧਨ, ਸਰਮਾਇਆ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਮਕਹਰਾਮੀ ਚਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਵਧਾਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੂਲ ਰਾਜ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ

ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਹਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦੋ ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾਇਆ।¹⁵ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੇਠ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤੀਸਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਲਤਾਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ (ਜੋ ਦੂਸਰੀ ਵੱਖਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਮਿਤੀ 9 ਅਕਤੂਬਰ 1848 ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ 10,000 ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ (ਜੋ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ) ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਤੇ ਘਿਨਾਉਣਾ ਵਿਹਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਇਸੇ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਪਰ ਅਗਸਤ 1847 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘਸੀਟਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ' ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੱਕ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਲੱਗੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤੀ ਕੇਸ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪੀਲਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲਿਆ ਵੀ ਨਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਪਰ ਇਹ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ

15. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 237, ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਹੀ ਰਚੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਡਬਲ ਕ੍ਰਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਗੁਪਤਚਰ ਭੰਬੋ ਰਾਹੀਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਚਿੱਠੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਗੁਪਤਚਰ ਨੇ ਪਲੈਨ ਮੁਤਾਬਕ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਮੰਦਰ 'ਚ ਮਿਲੇ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘਬਰਾ ਗਏ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਦੋਵਾਂ 'ਚ ਛੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚੀ ਸੀ।

16. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 231.

ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।¹⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ 15 ਮਈ ਸੰਨ 1848 ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿਪਾਹੀ, ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਵਸਰ ਗਵਾ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬੇਰੁਖ਼ੀ, ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਉਪਰ 80 ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਟਿਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ 4 ਸਤੰਬਰ 1848 ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤੀ ਕੰਧ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਦਿਨ ਖ਼ੂਨੀ ਝੜਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਹੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ 12 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਉਪਰੋਂ ਮਨਿਹਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਇਕ ਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਬੱਬਰ ਅਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਸ਼ੇਖ਼ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ

ਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਦ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਖੁਦ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਉਪਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਮਾਰੀ ਗਈ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਰ ਪੈਰ ਉਪਰ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜੋ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ 10 ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 32 ਹੇਠਲੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ 13 ਅਫ਼ਸਰ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਅਚਾਨਕ 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਪਲੈਨ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹੁਣ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਇੰਨੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਉਸ ਪਾਸ ਹੁਣ 44 ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ 20,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੈਨਿਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ 2,000 ਗੋਰੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ 12,000 ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ 15,000 ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ 70 ਤੋਂ 80 ਦੇ ਕਰੀਬ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ (ਕੋਈ 13,000 ਦੇ ਕਰੀਬ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਜੋ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਪਾਸ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਸਨ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਪਠਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ, ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਪਾਸ 7 ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖ ਸਕਣ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੇ ਤਬਾਹੀ

ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ 'ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫਿਰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। 22 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਦੰਦਾਸ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਮਦਦ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ 16,000 ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 18,000 ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 33,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗਈ। ਬੰਬਈ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 60 ਮੋਰਟਾਰ ਤੇ 30 ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ 30,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ 27 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋਂ 600 ਗਜ਼ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਥੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਡਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ 500 ਅਣਖੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜਮਾਂਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਲ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਮੇਦਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲਟੋਹੀਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਲਲਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਘੁਸੇ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਫ਼ਸੀਲ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। 30 ਦਸੰਬਰ 1848 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੱਠ ਵਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੋਰਟਾਰ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੰਡਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਜ਼ਖ਼ੀਰੇ (8,00,000 ਪੌਂਡ) ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਫਟਣ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਮਚੀ, ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਗਈ ਤੇ ਗਰਦ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 800 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੀਬੜੇ ਉੱਡ ਗਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਕਬਰੇ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ।¹⁷ ਐਨੀ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਮੋਰਟਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਉਪਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ।

17. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 270.

ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਮੰਜ਼ਰ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ *ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ ਵਿਚ*, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੰਨ 1859 ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਖ ਹਕੀਕਤਿ ਪਿਛਲੀ, ਗੁਜ਼ਰੀ ਜਿਉਂ ਮੁਲਤਾਨੇ,
ਤੋਪਾਂ ਸੇਤੀ ਮਹਲ ਉਡਾਏ, ਗੋਰਿਆਂ ਰੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨੇ।
ਲੜਿਆ ਅੰਦਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਭੀ, ਹੱਛਾ ਜੰਗ ਮਚਾਇਆ,
ਮਦਦਗਾਰ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਇਆ, ਤੱਕੇ ਕਿਸਦਾ ਸਾਇਆ।
ਇੱਚਰ ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਪਾਂ ਡਾਹ ਕੇ, ਬਾਹੀਆਂ ਕੁੱਲ ਹਿਲਾਈਆਂ,
ਹੋਇ ਗਿਆ ਮੁਲਤਾਨ ਵੈਰਾਨਾ, ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਖੂਹ ਖਾਈਆਂ।
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਗੋਲੇ ਲੱਗੇ, ਕੋਟ ਛਾਨਣੀ ਹੋਇਆ,
ਗੋਰਿਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮਰੜੇ, ਡੇਰਾ ਨੇੜੇ ਢੋਇਆ।
ਇਕ ਫੇਰੇ ਜਾਂ ਫੈਲ ਚਲਾਯਾ, ਪੈ ਗਿਆ ਧੰਦੂਕਾਰਾ,
ਹਰਯਕ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਡਰਿਆ, ਹੋਏ ਲੋਕ ਅਵਾਰਾ।

(1590 ਤੋਂ 1595, ਪੰਨਾ 146-47)

ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪੈਣ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬਿਰਧ ਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਏਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਗਲੀਆਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜੀ ਗਈ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 80,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਸੋਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦਾ ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਜੜ ਗਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਬਰਬਾਦੀ ਬਾਰੇ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ਾਂ, ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਏ ਨਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਧ-ਜਲੇ ਮਕਾਨ ਸਨ ਜੋ ਕਾਲੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੰਬਾਰੀ ਕਾਰਨ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਫਟਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਆਪਣੇ ਰਾਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਡਿੱਗ ਸਕਦੇ ਸਨ।¹⁸

18. Hebert B. Edwards, *A Year on the Punjab Frontier*; Vol. II, George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 272.

ਜਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਗਈ

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਕਤਲੇਆਮ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਬੇਪਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠੇ, ਜਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਈਡਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਹੱਥੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉਪਰ ਕੀ-ਕੀ ਬੀਤਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਗਏ ? ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿਮ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਵੱਲ, ਨਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲ, ਨਾ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਵੱਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਜਲਾਏ ਗਏ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅੱਧ-ਜਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਸਨ।¹⁹

ਕਾਰਪੋਰਲ ਜੇ. ਰਾਈਡਰ ਇਸੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅਜਿਹੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਉਪਰ ਲੱਖ ਲਾਹਨਤਾਂ ਹਨ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖ਼ੂਨ ਉਪਰ ਉਤਾਰੂ ਹੋਈਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ—ਪੈਸਾ ਧੋਲਾ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜਾ, ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਕੀਮਤੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਕੀਮਤੀ ਪਿਸਤੌਲ ਸਭ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਜੇਵਰਾਤ ਵੀ ਲਾਹ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੌਲਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ, ਸਭ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਘਰ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਲਬੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉੱਥੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਭਿਆਨਕ ਗੋਲਿਆਂ ਦੇ ਫਟਣ ਕਾਰਨ ਮਰਨ ਲਈ ਜਿਊਂਦੇ ਹੀ ਦੱਬੇ ਗਏ।²⁰

ਉਹ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਚੀਕੋ-ਪੁਕਾਰ ਸੀ, ਬੱਚੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜੇ ਸਹਿਮੇ ਪਏ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਆਪਣੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋਏ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹਉਂਕੇ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹੀ, ਕੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੀ ਬੱਚੇ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੁੱਟਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਕਾਰਪੋਰਲ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਨੇ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜੈਕਟ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੇਸ਼ਰਮੀ 'ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ-ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਜੋ

19. John Coporal Ryder, *Four Year's Service in India* : George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 273.

20. ਉਹੀ।

ਕਾਰਪੋਰਲ ਜੌਹਨ ਰਾਈਡਰ ਨੇ ਉਥੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਇਥੇ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਜੁ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ, ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਰਾਈਡਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ।²¹ ਰਾਈਡਰ ਮੁਤਾਬਕ ਤਿੰਨ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਇਹ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਬੰਦ ਕਰਵਾਈ।²² ਰਾਈਡਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ

4 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ 500 ਗਜ਼ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵੱਲ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਪਰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਬੰਬਾਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ-ਵਧਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋਂ ਕੋਈ 15-20 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, 22 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹਰ ਪਾਸੇ ਮੁਰਦੇ ਗਲ-ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਪਲੇਗ ਫੈਲਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ, ਫੁੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਲਾ-ਬਰੂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

21. John Corporal Ryder, *Four Years' Service in India*.

22. ਉਹੀ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ

21 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਨ ਲੈਣਾ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਦੀ ਪਾਵਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ 22 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਦੇਣੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਰਾਤ (21 ਜਨਵਰੀ) ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਤੜਕਸਾਰ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਾਰਿਸ਼ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੰਦਕਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਰਿਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ 18 ਅਤੇ 24 ਪੈਂਡ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਜਦ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੂਲ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ (ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ) ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਰਪੋਰਲ ਰਾਈਡਰ ਦੀ 32ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੇ ਤੰਬੂ ਤਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੱਤ ਹੋਰ ਦਰਬਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਸਜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਦੇ ਇਸ ਮੰਜ਼ਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੈਅਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸੱਜ-ਧੱਜ ਉਪਰ ਦਾਦ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।²³

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਐਡਵਨ ਆਰਨੋਲਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਮੂਲ ਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦੌਲਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ (ਗੇਟ ਆਫ ਡਿਗਨਿਟੀ) ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ, ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ 'ਚੋਂ

ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਨਰਲ ਦੇ ਤੰਬੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਅਰਬੀ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਤੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ।²⁴

ਰਾਈਡਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਰੁਕਦੇ ਹੋਏ, ਮੁੜ ਕੇ, ਹਸਰਤ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਰੂ ਛਲਕ ਆਏ। ਰਾਈਡਰ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰੁਕ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋ ਪਿਆ। ਬਰੂਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਲ 4,000 ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਲ 15,000 ਭਾਰੇ ਅਤੇ 20,000 ਸ਼ੈਲ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਦਾਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਈ 250 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਣਗੌਲਿਆ ਹੀਰੋ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੂਸਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਰਸੂਲ ਵੱਲ ਆਪਣੀ 20,000 ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਚੱਲ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਪਨਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਕੋਈ 7,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 33,000 ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ (ਜੁਲਾਈ 1848 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ 1849 ਤਕ) ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂਅ ਮੁਢਲੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਥੰਮ੍ਹ ਅਤੇ ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਭਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਜਨਵਰੀ 1850 ਤਕ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਉਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਫੋਰਟ ਵਿਲੀਅਮ, ਕਲਕੱਤੇ ਕੈਦ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੰਦ ਕੈਦ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਲੰਮੇ ਮੁਕੱਦਮੇ, ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ

24. Edwin Arnold, *The Marquies of Dalhousie's Administration of British India*, Vol. I, p. 159.

ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਹ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ 36 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਕਸਰ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਹੀਰੋ ਦਾ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪ੍ਰਤਾਪਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਭ ਭੁਲਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਿਨ ਕੱਟਣੇ ਪਏ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਰਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੱਲੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਮੂਲੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ

ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐੱਮ.ਐੱਲ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ 7,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 35,000 ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ, ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਘੇਰਾ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ।²⁵

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਪਠਾਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ, ਮਿਸਰ ਜਵਾਹਰ ਮਲ ਦੱਤ ਤੇ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਸੰਗਰੋਟਾ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਚੇਤਨ ਮਲ ਤੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਲਹਿੰਗਾ ਮਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ 1848 ਤਕ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਦੋ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਸਟਾਲਕਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮਾਰਕਮ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੇ.ਏ. ਬੈਰਿਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ

ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਲਾਲਚ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 22 ਜਨਵਰੀ 1849 ਤਕ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਹਵਾਲੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ 36,000 ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।²⁶

ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਪਹਿਲੀ ਫਰਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, “ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਫਤਹਿ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਵਧਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਭਿਆਨਕ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਝਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਠੱਲਿਆ।”

ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਅਪੀਲ ਬਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।²⁷

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਫ਼ੈਲੂ ਹੋਣਾ

ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਹਨ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਜ਼ਬਤ ਹੋ

26. J.G.A. Baird, *Private Letters of the Marquies of Dalhousie*, p. 51.

27. Dr. Ganda Singh, *History of the Freedom Movement of the Punjab*, Vol. III, p. 54.

ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਲਟਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪੁਕਾਰ 'ਤੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੱਟੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਾਲਿਸੀ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਦਕਾ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੇ, ਜਦ ਇਕ ਧਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਭਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਿਚ। ਅਜਿਹੀ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਆਪਾ-ਧਾਪੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਤੇ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਸਰੇ-ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤਕ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਹਰ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਾ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਈਰਖਾ, ਸਾੜਾ, ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਗੜੇ—ਸਭ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਜੋ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਹੋਈ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਕਾਰਨ, ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੀਫ਼ ਤੇ ਕਰਿੰਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਤੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ, ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਰੰਜਿਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਚਾਚੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕਣ।²⁸

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ

ਰਾਮਨਗਰ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਮ ਨਗਰ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਤੁਫ਼ਾਨ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਲਟਨਾਂ ਦਾ ਅੱਜ ਤਕ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਐਨਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਲਟਨਾਂ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸੀਆਂ ਹੋਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਨਤਾ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਨੰਦਨ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਹੋਈ,

ਕੁਰਸੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ ਸੱਖਣੀ ਜੀ। (72)

ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ 48 ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਿਜੇਤਾ ਅਤੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਅਕਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਘੁਮੰਡੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਨੈਪੀਅਰ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਥਾਪਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅੰਦਰ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਈ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਇੰਡੀਅਨ ਆਫ਼ੀਸਰਜ਼*, ਪੰਨਾ 51 ਉਪਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰ ਐਨਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਰ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੇ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ

1. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 143. ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਟਫ਼ਾਲਕਰ ਸੁਕੇਅਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਹੈ।

ਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ; ਜਦ ਅਜਿਹੇ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਅਜੇਤੂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਜੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।²

Never was an official bulletin received in England with wild out cry of pain and passion and hundreds of English families turned from the angry past to the fearful future and trembled as they thought the crowning action with which the formidable enemy had yet to be fought. Never Before had a battle fought on India soil reverberated so strongly in the streets of London.³

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਘੋਖਣ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਾਰਡੀਅਨ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1846 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਅਮਨ ਚੈਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਨੇ 12 ਜਨਵਰੀ 1848 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤਕ (ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 16 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ੁਦ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇਗਾ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1847 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਸੀ :

ਸਾਡੀ ਪਾਲਿਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੰਮ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣਾ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਜਦ ਸਾਡੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਆਖਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ।⁴

ਇਸੇ ਪਾਲਿਸੀ ਉਪਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਭਾਈ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਇਸ

2. Quoted by M.L. Ahluwalia and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, p. 11.

3. John William Kaye, *Lives of Indian Officers*, p. 51.

4. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 88.

ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ, ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਤੇ ਭਾਗ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫਰਤ ਵੇਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ, ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅੰਜ਼ਾਮ ਦੇਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਉਕਸਾਏ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਕੱਸ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ' ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕੁ ਹਵਾਲੇ ਇਥੇ ਵੀ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਇਸੇ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਉਪਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਏਨਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤੰਬੂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਹੀ ਤਾਇਨਾਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ, ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਮੱਕਾਰ ਭਰੀ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ, ਕਿ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਦ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1848 ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼

ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਏਨਾ ਮੱਕਾਰ ਤੇ ਚਲਾਕ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1849 ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ “ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤਕ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਹੇਗਾ।” ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਗਫ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 15 ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1848 ਰਾਹੀਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।⁶ ਇਸ 'ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਰਾਹੀਂ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਨਵੰਬਰ 18 ਸੰਨ 1848 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਟ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਉਹ ਲੋਕ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਰ ਤਕ ਫ਼ੈਲੇ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਦੇ ਨਾਂਅ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਈ ਹੈ—ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਰਹਿਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 13 ਨਵੰਬਰ 1848 ਨੂੰ ਜਦ ਜਨਰਲ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 16 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਦੋ ਅਹਿਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਆਦਿ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਗਫ਼ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫਰੰਟ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ।

6. Dr. Ganda Singh, *British Occupation of the Punjab*, p. 132.

7. *Punjab Papers 1849*, pp. 448-449.

ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਨਰਲ ਗੜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।⁸

ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ (ਅੰਗਰੇਜ਼) ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ 'ਤੇ ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ 18 ਨਵੰਬਰ 1848 ਦੇ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ (ਕੈਂਪ ਸਰਹਿੰਦ) ਮਿਤੀ 14 ਦਸੰਬਰ 1848 ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ :

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਮਿਤੀ 18 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਸਹੀ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ।⁹

ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵੱਲੋਂ (ਡਲਹੌਜ਼ੀ) ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨਿਆਪੂਰਵਕ ਕਾਰਵਾਈ, ਨਾਬਾਲਿਗ ਦੇ ਹੱਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ (ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਅਪੀਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹⁰ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।¹¹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1847 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਘੱਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਸਾਂਭ ਲਵੇਗੀ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੇਟੇ ਦਾ ਰਾਜ ਟੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਲੱਗ

8. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 51.

9. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, pp.101-02.

10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104.

11. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕੈਪਟਨ ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਇਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ। ਇਵਾਨਜ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *Annexation of the Punjab*, ਜੋ ਸੰਨ 1882 ਵਿਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਵਾਨਜ਼, ਜੋ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (Reference of Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 136)

ਪਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤੇ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਨਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਅੜਿੱਕਾ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਤੇ ਵਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ।

ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਾਡੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਸਾਡੀ (ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੀ) ਪਾਲਿਸੀ ਦੀ ਕਾਰਗਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।¹²

ਪਰ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿੱਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਗ਼ਾਵਤ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਗ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰਜ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਐਕਸ਼ਨ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੇਟ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਚਾਲ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਫਿਰ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਦਿਸੀ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਵਿਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਦੇਰੀ ਅਤੇ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਹੀ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ

12. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 44.

ਚਤਰ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਉਥੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਭੜਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਹੀ ਪੁਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਖੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਖ਼ਾਤਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਨੇ ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰਵਾਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਝੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਭਰੂ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਕਾਰ 'ਤੇ ਮਾਝੇ, ਦੁਆਬੇ 'ਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਗੱਭਰੂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਕ 10 ਨਵੀਆਂ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਅਜੇ ਡਰਿੱਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕੇ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਅ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਵੀ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਤਾਅਨੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜਾਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੀ ਰੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ? ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾ ਕੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਫ਼ਸਰ ਕਮਾਂਡੈਂਟ ਕਨੌੜਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ

ਉਸ ਨੇ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।¹³ ਪਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਮੂਲ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਜੁਰਮ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਈਆਂ।

ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਜਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਹਰ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਭਰਿਆ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।¹⁴

ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਹਰਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਪਾਸੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮਈ/ਜੂਨ (1848) ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ 'ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ' ਦੀ ਨੌਬਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ।¹⁵

ਉਹ (ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼) ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

13. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 28.

14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.

15. Herbert B. Edwards, *A Year on the Punjab Frontier*, p. 145 and Vol. II, p. 403; *Punjab Papers 1849*, p. 223.

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਹਜ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਔਰਤ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕੇ। ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਾਇਮ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਕਰਕੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾ ਚੁੱਕਦਾ।¹⁶

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹੋਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ, ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਮੁਲਤਾਨ, ਚਨੌਟ, ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਬੰਨੂ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਅਨਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੰਗ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਿਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਹਰਾਇਆ ਸੀ।¹⁷ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੁਵਿੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਰਨੈਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ, ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਵਾਨ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੁਲਤਾਨ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 23 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੇ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ) ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਰੈਗੂਲਰ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਭੇਜਿਆ।¹⁸

16. Herbert B. Edwards, *A Year on the Punjab Frontier*, Vol. II, p. 412.

17. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, pp. 79-80. ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੇ ਕੋਈ 5,000 ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਉਪਰ ਵੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਲਗਾਤਾਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਝੰਗ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਮਿਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਜੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਭੁੱਖੇ, ਪਿਆਸੇ ਅਤੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੂਨ 1848 ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ 600 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।

18. *Punjab Papers 1849*, p. 586.

ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਵਸੀਲੇ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਭੜਕਾ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਮਨਸੂਬੇ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਤੰਗ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਬਹਾਲੇ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਾਬੂ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਅੰਤ 14 ਸਤੰਬਰ 1848 ਨੂੰ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।” (ਸਫ਼ਾ 446) ਉਹ (ਐਡਵਰਡਜ਼) ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਈ/ਜੂਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਿੱਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਹੀ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਾ ਸਕਦੇ।¹⁹

ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣ ਉਪਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਸ਼! ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਬਲ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਦੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇ ਸਕੇ, ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਲਟਨਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਗਏ। ਕੱਟੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਗ਼ੈਰ-ਫ਼ੌਜੀ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦਾ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ 'ਪੰਜਾਬ ਆਰਮੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਜਨਰਲ ਗੜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਭਗੌੜੇ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।²⁰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਈ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ।²¹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੋ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਲੰਧਰ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਵਿੱਚੋਂ ਜਲੰਧਰ ਸਥਿਤ ਬ੍ਰਿਗੇਡ (ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ) ਵੀਲਰ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਇਸੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਮੁਹਿੰਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 1846 ਤੋਂ ਹੀ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਕੇ-ਕੱਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀਆਂ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਛੁਪਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਸੂਹੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੁਰਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।²² ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦਸੂਹੇ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਮੁਤਾਬਕ 70,000 ਰੁਪਏ

20. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 68.

21. John Gordon J.H. General, *The Sikh*, p. 172.

22. *Gazetteer of the Hoshiarpur District, 1904*, 'Fort of Dasuya was demolished in great part in 1948 as only one tower is left'.

ਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਕਲਸੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1819 ਵਿਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਧਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਦਸੂਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ 20,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸੰਨ 1826 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੁੜਵਾਂ ਭਾਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਸੰਨ 1844 ਨੂੰ 15 ਮੱਘਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਅਲਕਾ ਦਸੂਹੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਸੂਹਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸੰਨ 1854 ਵਿਚ ਪੂਰਾ (1807-1854) ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਲਾਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਮਾਧ ਵੀ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1947 ਤਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰਕੰਡੀ, ਜਸਵਾਂ, ਦਾਤਾਰਪੁਰ, ਹਾਜੀਪੁਰ ਆਦਿ ਸਭ ਜੋ ਰੋਪੜ ਤਕ ਸਨ, ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਥੋਰਬਰਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜਦ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਮ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਲਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਕਰਨਾ, ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਗਡ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਆਰਮੀ' ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।²³

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਭੇਜੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਵੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤਿਆਰੀਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਜਿਸ ਨੇ 1 ਫ਼ਰਵਰੀ 1949 ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਬਤੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਹੇ,

23. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, pp. 97-98.

ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹੇਗਾ; ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਜ਼ਾਰਾ, ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੋਹਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਲੋਹ-ਲੱਦਾਖ, ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਿਜ਼ਾਰਤ ਉਪਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਚਾਹੁਣ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਹ 32,000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ।²⁴ ਹੈਨਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 1856 ਵਿਚ *ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵਿਊ* ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਚੋਣਵੇਂ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ (ਭਗੋੜੇ) ਆਦਮੀ ਸਨ ਜੋ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੋਚ ਲੜਾਈ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਬੀਏ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਸਨ।²⁵

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਸੱਚਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਲਖਨਊ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਉਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ

24. Adj. Gen. J.P. Ferrier, *Caravan Journeys & Wanderings in Persia*, p. 359; Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 92. ਬੈੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈਨਰੀ ਨੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਾਂਗ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਦੋਸਤ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਹੈਨਰੀ ਨੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ : "By Lord Ellenborough's arrangements, Gwalior is now an armed friend." ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਜਰ ਬੈੱਲ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦੋਸਤ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। "If Lord Dalhousie had not despoiled our Ward (Daleep Singh), we should have had a more efficient 'armed friend' at Lahore."

25. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 91.

ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਮੋਹਰੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਹੈਨਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਮ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਇਹ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਸਲੇਟ ਉਪਰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ, ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ²⁶

ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਮੇਂ ਲਾਰੰਸ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੜੀ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਹੈਨਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ (ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ) ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਤਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਉਸ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛੁੱਟੀ ਕੌਂਸਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਥਾਣੀਂ ਮੁਲਤਾਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਨਵਰੀ (ਸੰਨ 1849) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰੀ ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਸਟਰ ਮੋਰੀਸਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਕਰਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ,

ਉਸ ਦੀ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਠੋਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ 1848 ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਲਤਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ।²⁷

ਰਾਮਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚੱਲ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਵੀ 'ਪੰਜਾਬ ਆਰਮੀ' (ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ 25,000 ਫ਼ੌਜ) ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਕਿਉਰੀਟਨ ਦੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਣਗੇ, ਪਰ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਰਫਿਊ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਝੜਪਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰਾਵੀ ਉਪਰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁੱਲ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਵੱਲ ਰਾਮਨਗਰ ਲਈ ਚੱਲ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਧਰੋਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ 13 ਨਵੰਬਰ 1848 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਸਲਾਮੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਰਾਮਨਗਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ, ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਚਾਰਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਊਠਾਂ, ਗੱਡਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਫ਼ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। 21 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਮਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੇਰ

27. Mr. Morrison, *Lawrence of Lucknow*; Quoted by Sita Ram Kohli, *Sunset of the Sikh Empire*, p. 166.

ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਲਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕੈਂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਨਾਰਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਗਫ਼ ਨੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੋਲਨ ਕੈਬਲ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਕਿਉਰੀਟਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਥਾਪਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਦੋ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਸਮੇਤ 21 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ (22 ਨਵੰਬਰ) ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਮਗਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡੱਟ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤਹਿਸ਼ੁਦਾ ਵਕਤ ਤੋਂ ਲੇਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਪਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 8 ਰੈਗੂਲਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ, 27 ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੋਈ 15,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਲ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ 'ਨਜੀਬ ਬਟਾਲੀਅਨ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਉੱਚੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਇਹ ਜੰਗ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ (ਹਵੇਲੀ) ਕਦੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਬਦਨਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਮੋੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਪਰ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਅੱਧੇ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਇਕ ਮੀਲ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਰੇਤੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ

ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵੱਧ ਸਕੇ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤੋਪ ਰੇਤ ਵਿਚ ਧੱਸ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤੋਪ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਵੱਧ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੈਜਮੈਂਟ 14ਵੀਂ ਲਾਈਟ ਡ੍ਰੇਗਨ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਕਰਨਲ ਹੈਵਲਾਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਰਪ ਦੀ ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ ਜੰਗ ਦਾ ਹੀਰੋ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਲ ਕਿਉਰੀਟਨ, ਜੋ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਕੈਵਿਲਰੀ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਸੀ, ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ ਇਹ ਅਚਨਚੇਤ ਮੁਹਿੰਮ ਗੁਪਤ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਜੋਸਫ਼ ਥੈਕਵੈੱਲ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਵੀਂ ਲਾਈਟ ਕੈਵਿਲਰੀ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਸਖ਼ਤ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਕੁਮੇਦਾਨ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਅਲਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਨਲ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਅਗਲੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਰੋਕਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1889-95 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਕੋਈ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਮਾ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ-ਦੁਆਬ ਦੇ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਬਿਖਰੇ ਵਣ-ਕਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ਸਲੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ 'ਬਾਰ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ

30 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਮਲੇ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਬੰਨੂ ਅਤੇ ਰੋਹਤਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ, ਜਨਰਲ ਵਾਨ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੈਂਪ ਰਾਮ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ (ਚਤਰ ਸਿੰਘ) ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲੇ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੱਤਣ, ਗੜ੍ਹੀ ਖ਼ਾਨ ਕੇ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪੱਤਣ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਰਾਣੀਕੇ ਰਸੂਲਪੁਰ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਅਲੀ ਸ਼ੇਰ ਚੱਕ ਦਾ ਪੱਤਣ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 14,000 ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਲਕੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਸਨ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਅਧੀਨ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਈਟ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਕੈਂਬੈਲ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਪੈਦਲ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਾਤ ਇਕ ਵਜੇ (ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ 1848) ਕੂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਵਜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ 11 ਵਜੇ ਘਾਟ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਹ ਘਾਟ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ (ਦਰਿਆ ਦੀ) ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੀ ਵੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਜਦ ਕਿ ਸੈਕਿੰਡ-ਇਨ-ਕਮਾਂਡ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਕੈਂਬੈਲ ਲੇਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਾਪਸ ਕੈਂਪ ਪਰਤਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਇੱਥੋਂ ਹੋਰ 12 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਉਭੜ-ਖਾਭੜ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੂਚ ਕਰਨਾ

ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਤਕ ਇਹ ਘਾਟ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਤਕ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਉਥੋਂ ਆਪਣੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, (ਜੋ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ 12 ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆ ਰਹੀ ਸੀ) ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਪਾਸ 12,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸਹੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਜਨਰਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਾਪਿਤ ਆਪਣੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਕੈਂਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ, ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਜਨਰਲ ਬੈਕਵੈੱਲ ਉਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਜਨਰਲ ਬੈਕਵੈੱਲ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਪਾਸ ਰਸੂਲ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਅਜਿਹਾ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। 2 ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ 12 ਮੀਲ ਰਾਮ ਨਗਰ ਵੱਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਮਲਾਵਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੰਡ ਡੂਰੇਵਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਮ ਨਗਰ ਵਾਲਾ ਕੈਂਪ, ਜਿੱਥੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਕੋਈ 12 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਮਲਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ 3 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾਵਰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੋਈ 6 ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ ਤਾਂ ਐਨ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੇ ਪੈਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਖ਼ਾਨ ਕੇ ਪੱਤਣ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮ ਨਗਰ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਪੱਤਣ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਵਰਿੰਗ ਫ਼ਾਇਰ ਰਾਹੀਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ

ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹਮਲਾਵਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਘੱਟ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਢਲਦੇ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮੀ ਆ ਗਈ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਗੁੱਡਬਾਏ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਨਰਲ ਬੈਕਵੈੱਲ ਉਪਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਤਕ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਗਏ ਪਰ ਮਨਚਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ ਹਮਲਾ ਰੋਕਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 24 ਪੈਂਡ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੋਰਟਾਰ ਤੇ 8 ਇੰਚ ਕੈਲੀਬਰ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਫ਼ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੂਰ ਤਕ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ। ਪਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੋ ਮੀਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਯੁੱਧ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਛੇ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਜੌਸਫ਼ ਦੀ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਗੜ੍ਹੀ ਖ਼ਾਨ ਕੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਜਨਰਲ ਜੌਸਫ਼ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ 3 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 4 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਜੌਸਫ਼ ਬੈਕਵੈੱਲ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ 12 ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਜੁਲਾਪੁਰ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਗਫ਼ ਨੇ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ

ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ੈਲ ਗਈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜੌਸਫ਼ ਬੈਕਵੈੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ਿਦਤ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਝੱਲਿਆ, ਉਹ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ, ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ।²⁸

ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦਾ ਯੁੱਧ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਮ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹੇਲੂਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਕੈਂਪ ਜਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਕੋਈ 10 ਮੀਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਟਰਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮਦਦ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।²⁹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਦਦ) ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਪਾਸ ਇਹ ਨਵੀਂ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। 12 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ

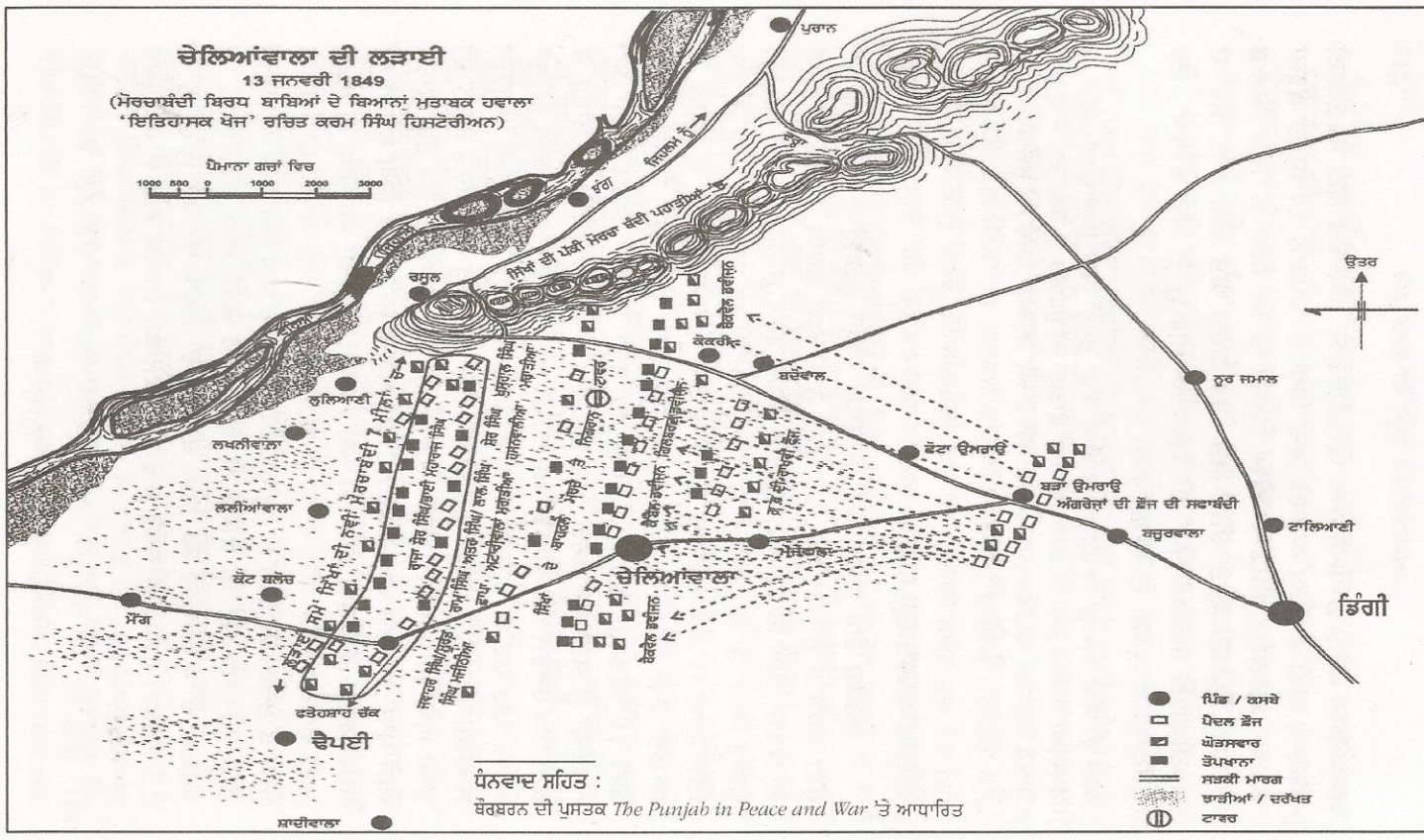
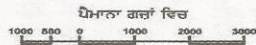
28. Edward Joseph Thackwell, *Narrative of the Second Sikh War in 1848-49*, p. 49.

29. G.A. Henry, *Through the Sikh War*, p. 348.

ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ

13 ਜਨਵਰੀ 1849

(ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹਵਾਲਾ
'ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ' ਰਚਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ)

ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ :

ਬੰਨਵਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ The Punjab in Peace and War 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

- ਪਿੰਡ / ਕਸਬੇ
- ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੀਜਮੈਂਟ
- ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੈਵਲਰੀ
- ▣ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਟੀਲਰੀ
- ਸੜਕੀ ਮਾਰਗ
- ▨ ਝਾੜੀਆਂ / ਚਰਖਰ
- ⊕ ਟਾਵਰ

ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਰਸੂਲ ਪਾਸ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੰਗਲ ਬੇਲੇ ਵਾਲਾ ਨੀਮ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਜੰਗਲੀ ਮਲਿਆਂ, ਬੇਰੀਆਂ, ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਕਿੱਕਰਾਂ ਤੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰੱਖਤ ਸਨ।

ਇਹ ਉਹੀ ਯੁੱਧ-ਖੇਤਰ ਸੀ ਜਿਥੇ 327 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਪੋਰਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਡੱਟੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੋਰਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਡਟੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ 18 ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲੇ-ਟੋਬੇ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲਾਵਰਪੁਰ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲੇ ਨੂੰ 'ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲਾ' ਅਤੇ ਉਹ ਵੀਰਾਨ ਥਾਂ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਫ਼ਨਾਏ ਗਏ ਸਨ, 'ਗੋਰੀਆਂ ਕਬਰਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਰਸੂਲ-ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਪਾਸ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।³⁰

13 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੌਸਫ਼ ਥੈਕਵੈੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਟਰਲੂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।³¹

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋਏ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ 28,000 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੈਕਿੰਡ-ਇਨ-ਕਮਾਂਡ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਤਿੰਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੋ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਵਾਲਟਰ ਗਿਲਬਰਟ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਕੋਲਨ ਕੈਂਬੈਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੀਸਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਜੌਸਫ਼ ਥੈਕਵੈੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੋਪਖਾਨਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ

30. A.C. Capt., Elliot, *The Chronicles of Gujrat*, pp. 3 & 11.

31. Edward Joseph Thackwell, *Narrative of the Second Sikh War in 1848-49*, p. 67.

ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਟੈਨੰਟ ਹੇਠ ਸੀ, ਜਿਸ ਪਾਸ 20 ਬਹੁਤ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, 17 ਫੀਲਡ ਗੰਨ ਅਤੇ 25 ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਹੇਠ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਈਟ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੋਪ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੋਨਟੈਨ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਗੁੱਡਬਾਏ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹੋਗਨ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਬਰੂਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਥਵੈਟ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਸਮੇਤ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫਰੰਟ ਉਪਰ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਮਨਚਲੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਉਹ ਜਰਨਲ ਗਫ਼ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਐਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਹੇ। ਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ 15 ਰੈਗੂਲਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਅਤੇ 4 ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ 8 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਸਿਖਲਾਈ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੈਪਟਨ ਏ.ਸੀ. ਐਲੀਅਟ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 30,000 ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਇਰੈਗੂਲਰ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਢੇਪਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਸੂਲ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਰਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।³² ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਦਾਰ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਰੀਜ਼ਰਵ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼, ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਾਮਦੀਨ ਪਾਸ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਗੋਡਰਨ ਅਤੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਥੋਰਬਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 60 ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਸੂਲਪੁਰੀਆ, ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ, ਕਰਨਲ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਚਮਿਆਰੀ, ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਵਡਾਲਾ ਸੰਧੂਆ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਲੰਮਾ, ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੂਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੋਕਲ (ਚਾਚਾ-ਭਤੀਜਾ), ਜੈ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਠੇਠਰ, ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਮਨਿਹਾਲਾ, ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਹੱਥਾ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮੁਗਲਚੱਕ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਪਿੰਡ ਮੁਗਲਚੱਕ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ, ਕਲਾਸ ਵਾਲਾ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ (ਇਲਾਕਾ ਬੀਸਾ) ਸਮੇਤ ਕਈ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਜਾਂ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ।³³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਸਿਰਾਂਵਾਲੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘੜ-ਨੰਗਲੀਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਰਾੜੀਆ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

32. A.C. Capt. Elliot, *The Chronicles of Gujrat*, p. 36.

33. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੇ ਮੀਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਸਾਹਮਣੇ ਰਸੂਲ ਲਾਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੌਗ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਰਸੂਲ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਦਿਸ਼ਾ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਦਿਨ ਢਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਰੋਕ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਫ਼ਾਂ ਤੋੜ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅਚਨਚੇਤ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸਫ਼ਾਬੰਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਨਵੀਆਂ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਏਗਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੈਠੀ ਸਿੱਖ ਇਨਫ਼ੈਂਟਰੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਥੇ ਮੁੜ ਪੈਂਤੜਾਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗਾ, ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਤੇ ਰੈਜਿਮੈਂਟਾਂ ਖਿਲਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋਸਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ, ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲ ਕਾਰਨ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਭੇਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗਫ਼ ਵੱਲੋਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਹਮਲਾ ਅਗਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੋਈ 7 ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਰਾੜੀਵਾਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੀ

ਦੀ ਕਮਾਂਡ, ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਪਾਸ ਸੀ। ਮੱਧ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸੱਜੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਰਾੜੀਆ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਫ਼ਾਬੰਦੀ ਤਿੰਨ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਚੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵੱਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕੁਮਾਹੀ, ਜੋ ਨਵੀਆਂ 8 ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਰਸੂਲ ਦੀ ਬਾਹੀ ਉਪਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ, ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਦਾਗਦੇ ਹੋਏ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਾਲੀਆਂ 8 ਪੜਤਲਾਂ (ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ) ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਾਈ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੜਤਲਾਂ ਉਪਰ, ਜੋ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਛਵਾੜੇ ਫਿੱਟ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ 24ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਕੀ 25ਵੀਂ ਤੇ 46ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਅਚਾਨਕ ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਆ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਤੇ ਮੁੜ ਕੰਟਰੋਲ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ 24ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਕਰਨਲ ਬਰੂਕ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੈਂਬੈਲ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹੋਗਨ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਕਿੱਲ ਠੋਕ ਕੇ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ 36ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ 46ਵੀਂ ਤੇ 61ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਮੋੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੱਲ ਵਧੀਆਂ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 13 ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਤੋਪਚੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਕੋਲਨ ਕੈਂਬੈਲ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਜਨਰਲ ਥੈਕਵੈੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ

ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੋਪ ਆਪਣੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੋਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਪੋਪ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਮੇਜਰ ਕਰਿਸਟੀ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉਪਰ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕਦਮ ਸਾਹਮਣੇ ਪੋਪ ਦੀ ਭੱਜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ੌਜ ਆ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜੌਸਫ਼ ਬੈਕਵੈੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫ਼ੜੀ ਵਿਚ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਜਣ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਦੀਆਂ ਲਿਤਾੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਉਪਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤਕ, ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ, ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਸਨ।³⁴

ਇਸੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੇਜਰ ਕਰਿਸਟੀ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਉਪਰ ਆ ਪਈਆਂ। ਮੇਜਰ ਆਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ 6 ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੋਪ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੋਪ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿੱਕ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਪੋਪ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਉਪਰ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਉੱਠੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ ਹੇਠ ਮਲਕਾ ਦੀ 24ਵੀਂ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੋਪ ਦੀ 14ਵੀਂ ਡ੍ਰੈਗਨ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਉੱਠੀਆਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮਲਕਾ ਦੀ 24ਵੀਂ ਪੈਦਲ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ 21 ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ (ਕੁਲ 960 ਵਿੱਚੋਂ 497) ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲੀਅਮ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰ 18 ਫੱਟ ਆਏ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬਚ ਗਿਆ।

ਬਾਕੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ

34. Edward Joseph Thackwell, *Narrative of the Second Sikh War in 1848-49*, p. 69.

ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੀਸਰੇ ਫ਼ਰੰਟ ਉਪਰ, ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ, ਗੁੱਡਬਾਏ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਅਤੇ 70ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਇਸ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੀ ਤੀਸਰੀ 31ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੌਨਟੇਨ ਦੀ ਮਦਦ ਉਪਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੌਨਟੇਨ ਆਪਣੀ 29ਵੀਂ, 56ਵੀਂ ਅਤੇ 30ਵੀਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਸਣੇ ਅਚਾਨਕ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਹੱਥ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਾਈਟ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਮੌਨਟੇਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਹਰ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧੱਕਦੇ, ਵੱਢਦੇ-ਟੁਕਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵਰਿਆਮੀ ਯੋਧਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਰੱਜ ਰੱਜ ਤੇਗ ਚਲਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਜੰਗ ਜੁੜੇ ਵਰਿਆਮੀ,
ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਉਸ ਦਿਨ, ਰਣ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਨਾਮੀ।
ਬਹੁਤੇ ਹੱਥ ਚਲਾਏ ਉਸਨੇ, ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹ ਤਲਵਾਰੀਂ,
ਟੁਕਰੇ ਦੁਇ ਕਰ ਸੁਟੇ ਬੰਦਾ, ਜਿਸਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰੀ।
ਵਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਉਸ ਰਣ ਵਿਚ, ਰਹੀ ਨਾ ਹੱਦ ਹਿਸਾਬੋਂ,
ਉਸਦੇ ਜੇਹੇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਰਲੇ, ਜੰਮਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੋਂ।

(ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ, 1620 ਤੋਂ 1622, ਪੰਨਾ 149)

ਇਹ ਕੋਈ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਕਿਊਰੀਟਨ (ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਕਿਊਰੀਟਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਤੇ ਡਿਪਟੀ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ ਮੇਜਰ ਏਕਨਜ਼ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪੈਨੀਕੁਵਿਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ 17 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ (ਆਪਣੇ

ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ) ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੋਪ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਟਰਾਵਰਜ਼, ਮੇਜਰ ਹੈਰਿਸ, ਕਰਨਲ ਮੈਕਲਾਰਨ, ਕਰਨਲ ਜੋਇੰਟ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਕੋਲਨ ਕੈਂਬੈਲ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਬਰੂਕ ਵੀ ਮੇਜਰ ਕਰਿਸਟੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਈ 89 ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 2357 ਫ਼ੌਜੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨੱਸੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਝੰਡੇ ਵੀ ਗੁਆਉਣੇ ਪਏ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ।³⁵ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਖਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਹੱਥ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਚੇਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਮੇਜਰ ਟਰੋਟਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਝੰਡੇ, ਜੋ 24ਵੀਂ ਪੈਦਲ, 25, 30 ਤੇ 56ਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਕਰਿਸਟੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 33 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 53 ਜੇ. ਸੀ. ਓ. ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ 94 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ 91 ਜੇ. ਸੀ. ਓ. ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੁਬਾਰਾ ਲਾਮਬੰਦ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਹੋਈ ਭਾਰੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਾਂਭਦੇ ਰਹੇ। ਐਨਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਸ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।³⁶

ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੌਸਫ਼ ਥੈਕਵੈੱਲ, ਜੋ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਂ ਸਾਡੇ ਹਮਲੇ ਫ਼ੇਲ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਤੇ ਕਮਾਂਡ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਸ ਰਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ

35. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 184. ਲੇਖਕ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੋਈ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਝੰਡੇ ਜੋ 24ਵੀਂ, 25ਵੀਂ, 30ਵੀਂ ਅਤੇ 56ਵੀਂ ਰੈਜਮੈਂਟ ਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਰੈਜਮੈਂਟ 45ਵੀਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਝੰਡੇ ਗੁਆ ਲਏ ਸਨ।

36. Lionel James Trotter, *History of the British Empire in India*, p. 186.

ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਐਨਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਐਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਹੋਵੇ।³⁷

ਇਸੇ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਐਡਵਰਡ ਬੈਕਵੈੱਲ ਹੋਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

13 ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਰਾਤ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਖਿੱਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਤਰਾ ਮੰਡਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਸਭ ਸਹਿਮੇ ਅਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਪਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਜੰਗਲ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।³⁸

ਇਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਾੜ ਲਿਆ। ਸਿਵਲ ਸਟਾਫ਼, ਕੈਵਲਰੀ ਅਤੇ ਆਰਟਿਲਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਵਕਾਰ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕਤਲਗਾਹ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਤਮ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਰਜ ਮੈਰੇਡਿਥ ਨੇ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੇ ਸੋਗ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਨੈਪੀਅਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਸੁਰਾਂ ਭੜਕ ਉੱਠਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੌਫ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ (ਕਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਿਉਜ਼ ਆਫ਼ ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਐਡਮਿੰਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ) ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

37. Edward Joseph Thackwell, *Narrative of the Second Sikh War in 1848-49*, p. 87 & p. 91.

38. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 88-89.

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਗਲਤੀ ਸੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸੇ ਰਾਤ ਜਾਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਚੁੱਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ ਹੇਲ੍ਹਾਂ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਲਾਮੀ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਸੂਲ ਵਾਲੇ ਪੱਕੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ 14 ਫ਼ਰਵਰੀ 1849 ਤਕ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਸੂਲ ਛੱਡਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਪਰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਰਸੂਲ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਹਾੜ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਬੈਟਰੀਆਂ ਵੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਥੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ।

ਇਹੋ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ ਵਿਚਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰਾਉਣਾ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸੂਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਵੀ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਰਸੂਲ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ

ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਕਰਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਪਠਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆ ਰਲਣ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਰਸੂਲ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 20 ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਡਟੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਪਾਸ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪੱਧਰਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਪਿੰਡ ਕੁੰਜਾ, ਸ਼ਾਦੀਵਾਲਾ, ਅਲੂਵਾਲਾ, ਕਾਲਰਾ ਤੇ ਕਾਲਕਾ ਕਲਾਂ ਦੇ ਕਣਕਾਂ ਤੇ ਜਵਾਂ ਦੇ ਲਹਿਲਹਾਉਂਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਮੈਦਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਸੀ। ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਅਗਲਾ 21 ਫ਼ਰਵਰੀ 1849 ਦਾ ਦਿਨ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਗ਼ਲਤੀ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ। ਰਾਮ ਨਗਰ, ਸਦੁਲਾਪੁਰ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਪਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਉਲਟਾ ਘੱਟ ਤੋਪਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 92 ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ 60 ਤੋਪਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 106 ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ਼ 59 ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਝ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 10,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ, ਵੀ ਧੋਖਾ ਦੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਕਰਮ ਖ਼ਾਂ ਸਿਰਫ਼ 1,500 ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਖਾਵੇ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਭੱਜ ਗਿਆ।³⁹

ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੈਦਲ, ਇਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਅਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਮੇਤ ਕੋਈ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ

39. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, p. 202.

ਸੈਨਿਕ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਝੋਂਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਸੀ, ਵੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਪਾਸ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੱਜੇ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪਠਾਨ ਵੀ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਮੱਧ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮੋਰਚੇ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ 22 ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ 4 ਨਵੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸ ਦਰਜ ਬਿਰਧ ਬਾਬਿਆਂ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਅਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਠਾਨ ਹੀ ਭੱਜੇ ਸਨ ਜੋ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਨ। ਜਦ ਲੜਾਈ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਪਰ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਗੋਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਇਹ ਭੱਜ ਉਠੇ। ਇਸ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਭੱਜਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੱਜਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਘੁਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨਾਂ ਉਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮਾਨਾਂਵਾਲੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਹੇਠ ਇਥੇ ਲੜਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਨੱਸਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਹਿੱਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਧਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਤ ਖਾ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਹੁਣ ਆਖ਼ਰੀ ਹਥਿਆਰ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮੋਹਤਬਰ ਸਰਦਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਜਾ ਪਏ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਗਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸੁਕੇਅਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ (Fire Formation) ਹੋ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਠਹਿਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਸ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲਣਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਰਾਹ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੱਸਦੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਮਿਹਰ

ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਲਾ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਖੁਦ ਡਿੱਠੀ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੈ:

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘੇ ਗੁਜਰਾਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਪਰਬਤ ਮੁਖ ਭਵਾਇਆ,
ਕਿਤਨੀ ਵਾਰੀ ਪਰਤਿਆ ਮੁੜ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਗਾ ਕਮਾਇਆ।

(ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ, 1677, ਸੰਪਾ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ 153)

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿੱਛੇ ਤਾਇਨਾਤ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਬਹੁਤੇ ਖਿਸਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜੋ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਘੇਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਖਦੇੜਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਲੜਾਈ ਹੁਣ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਫਰੰਟ ਉਪਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਗਈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਸਨ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਕਾਲਰਾ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਪਿੰਡ ਚੱਬਾ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਫਰੰਟ ਵਾਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਵਰਿਆਮੀ ਯੋਧੇ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ। ਹਸਨਵਾਲੀਆ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਹਸਨਵਾਲੀਆ ਕਾਲਰੇ ਅੰਦਰ, ਆਹਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ,
ਮਾਰਨ ਖਲੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅੱਗੋਂ, ਫੇਰ ਨਾ ਮੁਖ ਭਵਾਇਆ।
ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਚਲ ਗਿਆ ਜਾਂ, ਛਿੱਕ ਲਈਆਂ ਤਲਵਾਰੀਂ,
ਸੈਂ ਸੈਂ ਹੱਥ ਇਕੀ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਵਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਰੀਂ।
ਉੜਕ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ, ਗੋਰਿਆਂ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੇ,
ਰੱਤ ਸਰੀਰੋਂ ਵਗਦੀ ਡਿੱਠੀ, ਚਲਣ ਜਿਵੇਂ ਫੁਹਾਰੇ।

(ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ, 1650 ਤੋਂ 1652, ਪੰਨਾ 151)

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੰਨ 1834 ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਲੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੁਮੇਦਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਾਲਰੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਈ ਤੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦੇ ਐਸੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਯਾਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਪਠਾਨਾਂ ਦੇ ਨੱਸਣ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤਲਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਪਏ, ਪਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਇਚਰਾਂ ਨੂੰ ਭਉ ਛਾਪੇ ਵਾਲਾ, ਨਾਲ ਸਵਾਰਾਂ ਆਇਆ,
ਉਸਨੇ ਆ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ, ਵੱਡਾ ਸ਼ੇਰ ਮਚਾਇਆ।
ਬਹੁਤੇ ਹੱਥ ਚਲਾਏ ਉਸਨੇ, ਮਾਰੇ ਸਿਰ ਅਸਵਾਰਾਂ,
ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਤ੍ਰੇਈ ਬੰਦੇ, ਨੱਠੇ ਜਾਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ, ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਵਰਿਆਮੀ,
ਘੋੜੇ ਸਣੇ ਸਵਾਰ ਗਿਣਾਏ, ਫੌਜ ਕਰੀ ਬਹੁ ਖਾਮੀ।
ਹਾਤਾ ਆਯਾ ਮੁਬਈਉਂ ਜੁੜਿਆ, ਵਾੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਝਾੜੀ,
ਝੜੇ ਅਠਾਰਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਉਤੋਂ, ਡਿਠੇ ਬੈਠਿਆਂ ਮਾੜੀ⁴⁰।
ਪੰਜ ਬਚੇ ਜੋ ਮਰਦ ਸਿਪਾਹੀ, ਘੋੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਏ,
ਸੈਫ ਚਲਾਈ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਚਾਰੇ ਵਿਚੇ ਘਾਏ।
ਪੰਜਵਾਂ ਵਾਰ ਚਲਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਾਰ ਕਟਕ ਥੀਂ ਗਇਆ,
ਪਾਰ ਹੋਇਆ ਚਨਾਬ ਨਦੀ ਥੀਂ, ਪਰਤ ਨਾ ਪਿਛੇ ਪਇਆ।
ਫਜ਼ਰੀਂ ਜਾ ਦੱਸਿਆ ਉਸ ਮਾਝੇ, ਸਾਰਾ ਜੰਗ ਹੰਗਾਮਾ,
ਸਿੱਖ ਨਸਾਏ ਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤੇ, ਗੋਰਿਆਂ ਕੱਲ ਵਰਿਆਮਾਂ।
ਛਾਪੇ ਵਾਲਾ ਮਾਰਿਆ ਉਥੇ, ਮੈਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਆਇਆ,
ਸਿੱਖ ਨੱਠੇ ਤੇ ਜਿੱਤਿਆ ਗੋਰਿਆਂ, ਸਭ ਬਿਆਨ ਸੁਣਾਇਆ।
ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਭਗੋੜੇ ਹੋਏ, ਹੱਥ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਖਾਇਆ,
ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਮਿਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਜਗ ਜਸ ਜਿਸਨੇ ਪਾਇਆ।
ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਸਲਾਹੇ ਉਸਨੂੰ, ਚੰਗਾ ਹੋ ਕੇ ਮੋਇਆ,
ਪਰਤ ਪਿਛਾੜੀ ਲੈ ਤਲਵਾਰੀਂ, ਰਣ ਸਿੱਧਾ ਹੋਇਆ।

(ਪੰਜਾਬ ਰਵਿਸ਼ਨ, 1656 ਤੋਂ 1666, ਪੰਨਾ 152)

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ 41 ਤੋਪਾਂ, ਜੋ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ

40. ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚਲਾ ਘਰ ਜਿੱਥੇ ਛੱਤ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਡਿੱਠੀ ਸੀ।

ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਸੋਚ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਯੂਰਪੀਨ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਵੀ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ 167 ਤੋਪਾਂ, ਜੋ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮਿਸਟਰ ਐਂਸਬਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੋਪਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।⁴¹

ਸਿੱਖ ਤੋਪਚੀਆਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਪੋਰਲ ਰਾਈਡਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਉਹ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜਦੇ-ਲੜਦੇ ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਮਰ ਗਏ। ਜੋ ਬਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਜਦ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅੱਗੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਕਟਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਥੁਕਿਆ।⁴²

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਤੋਪਖਾਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵੱਧ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੇਮਜ਼ ਟਰੋਟਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਰੀਕੇ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗਣ ਦੇ ਪੱਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਜੋ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮਾਰ ਸੀ।⁴³

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ

41. William G. Osborne, *The Court and Camp of Ranjit Singh*.

42. John Corporal Ryder, *Four Years' Service in India*.

43. Lionel James Trotter, *History of the British Empire in India (1844 to 1862)*, Vol. I, p. 195.

ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਗਾਜਰਾਂ ਜਾਂ ਗੋਂਗਲੂ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਦਦ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਉਪਰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਮੀ ਵੀ ਭਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰਾ, ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਲਾਰਾ ਸਭ ਨੂੰ ਲਾਈ ਰੱਖੇ। ਮਿਸਟਰ ਜੀ.ਏ. ਹੈਨਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਬੁੱਢੇ ਲੁੰਬੜ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਉਸੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲਾਰਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਉਧਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ) ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁਣ, ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁴⁴

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪੜਤਲਾਂ ਮਾਨਹੇੜੇ ਸਰਹੰਦ ਉਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਅਮੀਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਪਰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਸ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਖ਼ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਬੁਕਤੀ (ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ) ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਰੁਪਏ। ਬੁਕਤੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਰੋ ਪਏ। ਖ਼ਰਚ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਰ ਪੰਦਰੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪੜਤਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ 16,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ

44. G.A. Henry, *Through the Sikh War*, p. 348.

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਖੇ 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 11 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਹੂਰਮੱਕ, ਮਾਨਕਿਆਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਵਾਲਟਰ ਗਿਲਬਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਕੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਪਾਸ ਜਨਰਲ ਗਫ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਫ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸਨ ਜਨਰਲ ਕੋਰਟਲੈਂਡ, ਕਰਨਲ ਸਟੈਨਬੈਕ, ਸ਼ੇਖ਼ ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਆਖ਼ਰ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹ ਸਨ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਹ, ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਸਨ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਜਨਰਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭਾਰੋਵਾਲੀਆ, ਕਰਨਲ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲਾ (ਬਾਜਵਾ), ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਲੰਮਾਂ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿਧਵਾਂ, ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਬੇਹਪੁਰੀਆ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਦਮਣ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਹੱਟੂ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ (ਮੁਗਲਚੱਕ), ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨ (ਪਿੰਡ ਮਾਨਾਂਵਾਲਾ), ਜਨਰਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ (ਮਜੀਠਾ), ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਮਾਂ, ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭਢਾਣੀਆਂ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ, ਸੁਜਾਨ

ਸਿੰਘ (ਭਰਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਹੱਥਾ), ਕਰਨਲ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਮੁਗਲਚੱਕ ਤੇ ਜਨਰਲ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ।⁴⁵ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਨਲ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ, ਕਰਨਲ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਜਨਰਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡੀਆ, ਕਰਨਲ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਕਰਨਲ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਪਾਂਡੇ, ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁴⁶

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਪੈਅਨ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

The splendid bravery and the previd patriotism displayed by the Sikhs throughout the Punjab wars will always be remembered by the British with admiration and respect.⁴⁷

45. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*।

46. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 60.

47. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 188.

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੌਖੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪਣੇ ਮੱਕਾਰ ਅਤੇ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਜਰਨੈਲਾਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਪਿੱਛੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲਾਮਬੰਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 20,000 ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 15,000 ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਸਿੱਧਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਕਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ, ਖ਼ੁਰਾਕ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਨੁਮਾਇੰਦਾ/ਦੂਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਨਾਲ ਸਾਂਝ-ਗਾਂਢ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਬਦਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ (ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਰਾਜਾ) ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਉਹ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ (ਜੋ ਹੁਣ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਨਵਾ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ, ਪਰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ', ਜੋ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਓਪਰੀ ਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੀ ਆਪਣੀ 30,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਿਆ, ਮੈਂ (ਗਾਰਡਨਰ) ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੀਕੇ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ, ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈਨਰੀ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੌਕਾ ਸਾਂਭ ਸਕਣ।¹

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਜੇਮਜ਼ ਨੈਪੀਅਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਥਾਪਦੇ ਹੋਏ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਧ੍ਰੋਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਖਿੱਲਰੀ ਪਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ।” ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਜਦ ਉਹ ਸਿੰਧ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ) ਸੰਧੀਆਂ ਉਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਅੱਖੀਂ, ਡਿੱਠੇ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।

1. Major Hugh Pearse, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, p. 258 & pp. 270-71.

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਿਸਟਰ ਜੀ.ਏ. ਹੈਨਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਾ ਝੂਠਾ ਵਾਅਦਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਰ ਹੈ, ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।²

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ, ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਖ਼ਾਤਰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਕਮ, ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖ਼ੁਦ ਤਾਰਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਨਰਲ ਸਰ ਜੌਹਨ ਜੇ.ਐੱਚ. ਗੋਰਡਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ 'ਫ਼ੌਜੀ ਵਫ਼ਦ' ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਝੂਠਾ ਵਾਅਦਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।³

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮਿਲ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਉਪਰ ਸੰਧੀ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੁੱਖ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ-ਠੋਕੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਰਨ

2. G.A. Henry, *Through the Sikh War*.

3. J.H. Gorden, *The Sikh*, p. 146.

ਬਾਰੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਹਿਮ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੀ, ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਦੇ ਹੋਏ ਖੁਦ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਵੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਰਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਰ ਕਲੈਡ ਵੇਡ, ਜੋ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸਾਡੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ⁴ ਮੁਤਾਬਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੇ।” ਇਹ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ; ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇਸ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ। ਇਹ ਸਨ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ। ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਸਾਲ ਤਕ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਣਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਜੋ 25 ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜਾਂ (20,000 ਸਿਪਾਹੀ) ਅਤੇ 15 ਰੈਜ਼ਮੈਂਟਾਂ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ (12,000) ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਘਟਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਬਦਲੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤਾਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੀ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰਕਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ 75,00,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਫਟਾਫਟ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟੀ ਸੀ। ਇਕ ਕਰੋੜ ਦੀ ਰਕਮ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ 18 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ (ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ) ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਬਤੌਰ ਬਾਕੀ ਬਚੀ 7 ਲੱਖ ਦੀ ਰਕਮ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਰਕਮ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਮੱਕਾਰੀ ਖੁਦ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ

4. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 36. (ਹਵਾਲਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਸੀਕਰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ)

ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇਣਾ, ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਫਟਾਫਟ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਮਕ-ਹਰਾਮ ਮੱਕਾਰ ਗ਼ਦਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਪਾਲਿਸੀ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਐਨੀ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਨਕਦ ਹੀ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਮੱਕਾਰ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁵

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਜਨਵਰੀ 1841 ਨੂੰ ਜਦ ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਸਮੇਂ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਹਿ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਉਹ ਤੋਸ਼ਾਖ਼ਾਨਾ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 16 ਗੱਡੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ, 500 ਬੈਲੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਜੰਮੂ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸੰਨ 1808 ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਗ ਮੀਲ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ।⁷

ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ 9 ਮਾਰਚ ਅਤੇ 11 ਮਾਰਚ 1846 ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਬਟਾਲੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਕੋਈ ਇੰਨਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਡਰਾਵੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨਾਂ ਅਤੇ ਰੈਜਮੈਂਟਾਂ ਤੋੜਨ

5. Herbert B. Edwards & Herman Merivale, *Life of Sir Henry Lawrence*.

6. Syad Muhammed Latif, *History of the Punjab*.

7. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 168.

ਵਿਚ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ 1854 ਵਿਚ 16 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਤਕ ਮਦਦ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਧੀ 16 ਦਸੰਬਰ 1846 ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਠੋਸ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਬੈਠੇ ਬਿਠਾਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸਨ, ਉਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ 22 ਲੱਖ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਵਸੂਲਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰੀ ਰੀਜ਼ੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਪਤ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਭੜਕਣ ਅਤੇ ਇਸੇ ਬਹਾਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਹੈ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਉਪਰ ਠੋਸ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਜ਼ ਨੂੰ ਬੰਨੂ ਵਿਖੇ, ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਐਬਟ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜੌਹਨ ਨਿਕੋਲਸਨ, ਹੇਡਸਨ, ਲੇਕ, ਹੇਰੀ ਲੈਪਡਨ, ਟੇਅਲਰ, ਲੈਵਿਨ ਤੇ ਹੈਵਲੁਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ 'ਚ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਤੇ ਬਦਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਡੇਰਾਜਾਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਦੀਵਾਨ ਦੌਲਤ ਰਾਏ ਹਰਬਰਟ ਦੇ ਕਹੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੇਨ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੁਵਿੰਡੀਆ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਮਨਸ਼ਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਗ-ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ

ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ। ਮਾਰਚ 1846 ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਦੋ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ 12 ਜਨਵਰੀ 1848 ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਚਾਰਜ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 7 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ (ਜਦ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਦੁਬਾਰਾ ਹਕੂਮਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ 16 ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਉਪਰ 4 ਸਤੰਬਰ 1854 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ) ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਹੀਊ ਗਫ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : “ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ (ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ) ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕੋਈ ਹਿੱਲ-ਜੁੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਲੜਾਈ ਟਾਲੀ ਜਾਵੇ।” ਪਰ ਉਹ ਲੜਾਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਐਲਨਬਰੋ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਹਾ ਗਰਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗੁਆ ਕੇ ਤਾਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ (ਕਰਤਾ ਡਾਇਰੀ ਆਫ਼ ਫਸਟ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ਼) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਹਾਰਡਿੰਗ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋਏ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜਨਤਾ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਣਗੇ?” ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ 1809 ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ (ਕੋਈ 25 ਪਰਗਣੇ) ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦਾ 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਦਾ ਜੰਗ ਦਾ

ਐਲਾਨ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਰਨਾ 1809 ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਵੀ ਮੀਲਾਂ ਤਕ ਫੈਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 14 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ, ਸਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਮਿਤੀ 13 ਦਸੰਬਰ 1845।⁹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਕੀ-ਪਸਾਰ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਛਾ ਕਦਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਝੂਠ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਸੀ। ਕਸਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਅਸੀਂ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲੰਘਣ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਖੋਹਿਆ, ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਚਨਚੇਤੀ ਹੀ ਬੋਲ ਉਠਿਆ, 'ਕੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ) ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਸਮਝਣਗੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਜੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜੋ 1809 ਦੀ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਨ।'¹⁰

ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਸਮੇਤ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਜੋ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਛੁੱਟੀ ਉਪਰ ਸੀ, ਜਨਵਰੀ 1848 ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਮਝੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਥੋਰਬਰਨ, ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

9. Proclamation of the Governor General from camp Lushkuree Khan Ke-serai December 13, 1845 and Anonymous, *History of the Punjab*, p. 302.

10. George Bruce, *Six Battles for India : The Anglo Sikh Wars*, p. 109.

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੌਕਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਖੁੰਝਾਇਆ ਜਾਵੇ।¹¹

ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਜੌਹਨ ਸੁਲੀਵਾਨ ਆਪਣੇ ਕਿਤਾਬਚੇ 'The Kohinoor to whom does it belong' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ 40 ਸਾਲ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਪੱਕੇ ਦੋਸਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ (ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ) ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਮਾਰੂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ; ਜਦ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੋ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ। ਸੰਨ 1843 ਵਿਚ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ 1844 ਤੇ 1845 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8000 ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 38000 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਲ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।¹²

ਇਸੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ) ਅਤੇ ਮੈਰੀਵਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨਵੰਬਰ/ਦਸੰਬਰ 1841 ਨੂੰ ਜਦ ਕਾਬਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 4500 ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 16,500 ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੋ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਵੀ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ 1857 ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਹੋਰ ਭਾਰੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ 1842 ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ।¹³

ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਜਨਰਲ ਅਵਿਤੋਬਾਈਲ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚਵਿੰਡੀਆ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਮੈਕਸਨ ਅਤੇ ਕੈਪਟਨ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ-ਗਾਂਠ ਕਰਨ ਸਦਕਾ (ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ

11. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 140.

12. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 84.

13. Herbert B. Edwards & Herman Merivale, *Life of Sir Henry Lawrence*.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਕ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮੇਮਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਫਤ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੱਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡੋਗਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ 15 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਨਾ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ:

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 12 ਅਗਸਤ 1843 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਡੀਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਮੱਕਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਕਾਬੂ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਚਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੂਨ 1841 ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਜਨਰਲ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਮੀਰਾਂ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵਿਚ ਅਸਕਰਦੂ, ਰੋਹਤਕੂ, ਗਾਰੂ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਤੇ ਲਾਸਾ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦੇ ਸੂਬੇ ਯਾਰਕੰਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਤਕ ਜਾ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੱਬਤ ਨਾਲ ਕੀਮਤੀ ਪਸ਼ਮੀਨਾ ਉੱਨ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਵਪਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਟਿਲ-ਨੀਤੀ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉਪਰ ਉਦਾਰਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਾਸਾ ਤੇ ਗਾਰੋ ਉਪਰੋਂ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ 10 ਦਸੰਬਰ 1841 ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ

14. Karnail Singh, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, p. 15.

ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਹੁਣ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਲਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਲਾਏ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਐਬਟ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਹੇਠ ਉਥੇ ਵੱਸਦੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਵੱਧ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਉਪਰ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੋ 27 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ, ਵਧਾ ਕੇ 30 ਲੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਏਨਾ ਹੋਰ ਫ਼ਾਲਤੂ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥਾ ਜਤਾਈ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਨਾਲ ਗਏ ਹੋਏ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਉਪਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮੇਜਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਹੋਏ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।¹⁵ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਵੀ ਐਬਟ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੁਰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੇਜਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ (ਧੋਖੇ ਨਾਲ) ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਆਰਗਨ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ।¹⁶

ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ

15. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 30. "The isurrecion in Hazara was in fact, originally an insurrection of the Mohomedan peasantry, with the object of exterminating the Sikh troops and Governor, instigated and promoted by a British officer."

16. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 2 (Reference of Duke of Argyll, *India under Dalhousie and Canning*).

ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੀ ਏਸੇ ਕਿਤਾਬ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਈਵਾਨਜ਼ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤਕ 1854 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਜੁਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ; ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਫੰਡ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 48,000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ 12,000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨੌਕਰ/ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕੀਮਤੀ ਗਹਿਣੇ, ਹੀਰੇ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣੀ, ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਡਿਊਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ¹⁷ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।¹⁸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਕੋਈ

17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55, ਇਥੇ ਲੇਖਕ *Punjab Papers 1849*, ਪੰਨਾ 238-239 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਲਮਕਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ : "The delay in crushing the rebellion sprang in parts from a secret hope of its spreading for enough to furnish Government with a fair excuse for annexing the whole dominions of Ranjeet Singh, such a policy can only be characterised as unprincipled and unjustifiable"

18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52, ਈਵਾਨਜ਼ ਬੋਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੂਰਾਂ ਦਬਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ 18 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਿਆ, ਤਦ ਤਕ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਕਰਤਾ *Six Battles for India : the Anglo-Sikh Wars* ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂੀ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।"

ਖਾਸ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹਿੱਲਜੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡੇਰਾ ਜਾਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਲੈਣ ਖ਼ਾਤਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਏ ਯੀਅਰ ਆਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫਰੰਟੀਅਰ* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ। ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੰਨ ਫ਼ੌਜੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜੂਨ ਵਿਚ 12,000 ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਦੇਰੀ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਰ ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 27 ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਚੈਨ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੈ।¹⁹

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਿਸਟਰ ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ (ਜਿਲਦ ਤਿੰਨ) ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਭਾਵੀ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵੱਲੋਂ ਤਿੰਨ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।²⁰

ਪਰ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਪਾਲਿਸੀ ਹੇਠ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੋਈ ਐਕਸ਼ਨ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੇਜਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਅਤੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਖੇ ਬਣ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ ਹੇਠ, ਉਸ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਮੁਤਬੰਨਾ

19. *Punjab Papers 1849*, p.140.

20. John Clark Marshman, *The History of India*, Vol. III, p. 305.

ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਧੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਧੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।²¹

ਕੀ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਉਲਟਾ ਚੋਰ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਭਾਂਟੇ' ਵਾਲੀ ਕਹਾਵਤ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੌਂਸਲ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੋ, ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੌਂਸਲ ਤਾਂ ਵਿਖਾਵੇ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕਿਆਂ ਉਪਰ ਕੌਂਸਲਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਜਰ ਬੈੱਲ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦੇਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕਿ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਤੇ ਉਕਸਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ।²²

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਈਵਨਜ਼ ਬੈੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿਆਣੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੇਟੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਅਤੇ ਨਸੀਹਤ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਵੇ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੈਪੀਅਰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਹ ਵੱਡੀਆਂ

21. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 3.

22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.

ਕਿਸਤੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਉਤੇ ਪੁੱਲ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਲਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮੇਰਠ, ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ 20 ਸਤੰਬਰ 1845 ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ', ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਧਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' (ਫ਼ੌਜ) ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪੂਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਮੁੜ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਥਾਪੇ ਗਏ ਜਰਨੈਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਣ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦਰਬਾਰੀ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਹੂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਥਾਪ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਸੀ; ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੈ, ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਾਰਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬੰਮੂ ਸਨ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।²³

ਉਹ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਗ਼ਦਾਰ ਵੀ ਇਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ

23. M.L. Ahluwalia and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, pp. 80-81.

ਟੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਬੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਘਟਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ, ਜੋ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਐਲਨਬਰੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਵੇ।”²⁴

ਜਾਰਜ ਬਰੂਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਬਿਨਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਣਾ ਆਦਿ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਲਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਦ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਨੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੋਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਜੰਗ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਾਠਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅਸਲ ਦੋਸ਼ੀ ਗ਼ਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਧੋਖੇ ਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸੌਂਪਣਾ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ, ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ’ ਵੱਲੋਂ ਮਦਦ ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਫ਼ੌਜੀ ਵਫ਼ਦ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨਾ, ਫ਼ੌਜ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਨੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਮਾਂਡ ਬਤੌਰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਨਾ ਸੌਂਪਣਾ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਹ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਗ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਧੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਸਕਣ।

ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਸਨ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ :

ਮੇਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਧਰੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਕਦਮ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਇਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।²⁵

ਐਡਵਰਡਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉਪਰ ਕੁਝ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ 18,000 ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ 30 ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਦੇਰੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਗੁਪਤ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਜੋ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਜਰ ਬੈੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਕ ਗੁਪਤ ਚਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇਕਦਮ ਸਾਰੇ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ

25. Herbert B. Edwards, *A Year on the Punjab Frontier*, Vol. II, p. 145. ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ 'ਫੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ' ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।

ਸਲਤਨਤ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ—ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਸਾਬਤ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।²⁶

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨੇ 12,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਦਸਲੂਕੀ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਦੀ ਬੂਠੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਨਲ ਕਨੌੜਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਅਹੁਦਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਨਲ ਕਨੌੜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਐਬਟ ਵੱਲੋਂ ਭੜਕਾਏ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੋਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦੋ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਰਜੈਂਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਤੋਪ ਦਾ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਪੁੱਤਰ (ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ), ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਉ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਉ ਬਾਰੇ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ 13 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਕੂਚ ਸਮੇਂ ਮਿਲੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪੁਆ ਕੇ, ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ

ਬਲਦੀ ਉਤੇ ਤੇਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੰਨੂ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਧਰ ਮੂਲ ਰਾਜਾ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ 26 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਖ਼ੀਰ 22 ਜਨਵਰੀ 1849 ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜਾ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਨੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਊ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ²⁷ ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੈਲ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਾਲਤਾਂ, ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਸੀ²⁸ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਜਰ ਬੈਲ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ 34 ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ 34 ਅਹਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 28 ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸਨ, 4 ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ 8 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਸਬੂਤ

27. *Punjab Papers* 1849, p. 660.

28. Major Evans Bell, *Aweakening of Punjab*, p. 72.

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਬਾਕੀ 6 ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣੇ ਰਹੇ ਸਨ।²⁹ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।³⁰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾਅਵਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਕਰਨਗੇ ਜਦ ਕਿ ਹਕੀਕਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਪਰ ਉਤਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ (Guardian) ਤੇ ਰਾਖੇ ਬਣਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ ਉਪਰ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹੱਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਗਾਰਡੀਅਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ, ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਛੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ, ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚੁੱਪ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਉਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕੋਈ 25,000 ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੂਡਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ) ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਦ ਗ਼ਦਾਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜੰਗ ਹਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੜ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਪ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਾਗ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰ ਹਰਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ

29. Major Evans Bell, *Aweakning of Punjab*, p. 73.

30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ p. 73; *Punjab Papers*, p. 489.

ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲਈ, ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ੈਰ-ਖ਼ਾਹ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ, ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸੀ, ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਦਿਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸੰਧੀ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਲਈ ਉਹ ਬਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ? ਅਪ੍ਰੈਲ 1848 ਨੂੰ ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ, ਦਾ ਕਸੂਰਵਾਰ ਇਕੱਲੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਜ਼ਾ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਜ਼ਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ, ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬੈੱਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸਿਵਾਏ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ, ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਸੀ।³¹

ਖ਼ੁਦ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਗੋਰਖੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਘਟਨਾ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਸੂਰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਗੁਪਤ ਪਾਲਿਸੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੀ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਪਣੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਆਏ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਖਾ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਰੀ ਕਾਰਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ।³²

ਇਸੇ ਝੂਠ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੇ. ਸੀ. ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਅਤੇ ਜੌਹਨ ਵਿਲੀਅਮ ਕੋਈ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਬਾਰੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਯੂਰਪੀਨ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹੀ ਮੌਸਮ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਦੀ ਯੂਰਪੀਨ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਉਹ ਇਸੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਚੱਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਾਏ ਗਏ।³³

ਕਿੰਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਹੋਈ ਦੇਰੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੇਂਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮੌਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।³⁴

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨਾ ਸੰਨ 1848 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਖ਼ਰ 'ਰੀਜੈਂਸੀ ਕੌਂਸਲ' ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ 12,000 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮਈ 1848 ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਆਰਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫ਼੍ਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਦੀ

32. *Punjab Papers 1849*, p. 656; Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 59.

33. John Clark Marshman, *The History of India*, Vol. III, p. 319.

34. John William Kaye, *Lives of Indian Officers*, Vol. II, p. 397.

ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 13 ਜੂਨ ਮੁਤਾਬਕ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:

ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੀ।³⁵

ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰੀਜੈਂਸੀ-ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ, 15 ਮਈ 1848 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਸ 'ਤੇ ਸਹੀ ਪਾਈ।³⁶

ਜਦ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆ ਡਟਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਰੂੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 25 ਮਈ 1848, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖੀ, ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਲਈ ਲੜਨਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ, ਫੜ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਣਗੇ।³⁷

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾੜੇ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਲੂਕ ਕਾਰਨ ਮਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ।³⁸

35. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, p. 95.

36. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, pp. 13-14.

37. *Punjab Papers* 1849, p. 179; Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 18.

38. *Punjab Papers* 1849, p. 512; Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 19.

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਝਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਸਮੇਤ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸਨ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਕੈਪਟਨ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੰਗ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਏ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ।

ਮਿਸਟਰ ਜੀ.ਏ. ਹੈਨਰੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਕਿਤਾਬ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਜਰ ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਖੁਦ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ, ਜੋ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਨੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਜਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।³⁹

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਲ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 24 ਨਵੰਬਰ 1848 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਥੋਰਬਰਨ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ 24 ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1848 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦਾ ਢਾਈ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ (ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ 25 ਪਰਗਣੇ ਸਨ) ਦਾ 18 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮਦਨ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਦਾ 21 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਉਪਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸਿਹਤ ਵਰਗੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ, ਪਿੱਠੂਆਂ ਤੇ ਚਮਚਿਆਂ ਦਾ ਜਿਥੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ

39. G.A. Henry, *Through the Sikh War*, pp. 279-80.

ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਮੇਜਰ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਅਤੇ ਬੰਨੂ ਤੋਂ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।⁴⁰

ਇਸੇ ਚਿੰਨੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਜਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾੜੇ ਸਲੂਕ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋਖੇ, ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਆਵਾਮ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ।⁴¹

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 30 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਉਹ (ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ) ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿਗਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਾਲ 600 ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਅਤੇ 60 ਮੀਲ ਚੌੜੇ ਘੇਰੇ ਵਾਲਾ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਬਾਰਕਜ਼ਈ, ਅਫ਼ਰੀਦੀ, ਮੁਹੰਮਦਜ਼ਈ, ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ, ਸਦੋਜ਼ਈ, ਮਾਹਸੂਦ, ਸਵਾਤੀ ਤੇ ਬਾਜ਼ੋਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਕਤ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਮਕ ਹਰਾਮੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਸੁਲੀਵਾਨ (John Sullivan) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

40. S.S. Thorburn, *The Punjab in Peace and War*, pp. 100-01.

41. Major Evans Bell, *Annexation of the Punjab*, p. 18.

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ ਜਦ ਕਿਸੇ ਗਾਰਡੀਅਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹੇ ਹੋਣ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਾਰਡੀਅਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੀਜੈਂਟ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ; ਉਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਗਾਰਡੀਅਨ ਦੇ ਹੀ ਏਜੰਟਾਂ ਨੇ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਗਾਰਡੀਅਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਰਡ ਦੇ ਰਾਜ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਾਰਡ (ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।⁴²

ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

This is perhaps the first instance on record in which a guardian has visited his own misdeeds upon his ward. The British Government was the self-constituted guardian of the Rajah, and the regent of his kingdom; a rebellion was provoked by the agents of the guardian, it was acknowledged by the guardian to be rebellion against the government of his ward, and the guardian, punished the ward by confiscating his dominions and his diamonds to his own use.⁴³

ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਐਮ. ਲੂਡਲੋਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੱਕਾਰੀ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਇਕ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ 1854 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰਾਖੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਇਸ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ (18 ਨਵੰਬਰ 1848 ਦੇ) ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁴⁴

ਹਿੰਦ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮੁਲਕਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਦਕਾ ਇਸ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਖੁੱਸ ਚੁੱਕੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਅੱਟਕ, ਹਜ਼ਾਰਾ, ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੂਬੇ ਵਾਪਸ ਇਸ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਫ਼ਖ਼ਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿ ਲੋਹ-ਲੱਦਾਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੀਨ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

42. John Sullivan, *Are we bound by our Treaties*, p. 52.

43. ਉਹੀ।

44. John M. Ludlow, *British India, Its Races and its History*.

ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਚੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਲੜਦਿਆਂ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਲੇਹ-ਲੱਦਾਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ, ਚੀਨ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ (ਜੂਨ 1841 ਨੂੰ) ਲੋਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਗਾਰੂ ਅਤੇ ਲਾਸਾ ਉਪਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤਕ ਜਾ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਤਕ-ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

ਸੀਤਲ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1952.

ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, *ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

—, *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬ ਰਚਿਸ਼ਨ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995.

ਦਿਲਗੀਰ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡਾ., *ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼*, ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ 1708 ਤੋਂ 1849, ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, 2008.

ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪੰਡਿਤ, *ਗੁਲਸ਼ਨ-ਏ-ਪੰਜਾਬ*, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

English

Adams, Andrew Dr., *Wanderings of a Naturalist in India*, Edmonston and Douglas, Edinburg, 1867.

Ahluwalia, M.L. and Kirpal Singh, *Punjab's Pioneer Freedom Fighters*, Orient Longman's, New Delhi, 1963.

Amarinder Singh, *The Last Sunset*, Lotus Collection, Roli Books, New Delhi, 2010.

Archer, J.H. Captain, *Commentaries on the Punjab Campaign*, W.H. Allens & Co., London, 1878.

Argyll, Duke of, *India under Dalhousie and Canning*, Longman's, London, 1865.

Arnold, Edwin, *The Marquies of Dalhousie's Administration of British India*, Saunders Otley & Co., London, 1862-1865.

Baird, J.G.A., *Private Letters of the Marquies of Dalhousie*, W. Blackwood and Sons, London, 1911.

- Bajwa, Fauja Singh, *Military System of the Sikhs*, Moti Lal Banarsi Dass, Delhi, 1964.
- Bell, Major Evans, *Annexation of the Punjab*, Language Department, Punjab, Patiala, 1970.
- Broadfoot, W., *The Career of Major George Broadfoot*, John Murray, London, 1888.
- Bruce, George, *Six Battles for India : The Anglo-Sikh Wars*, London, Arthur Barker Ltd., 1969.
- Burnes, Sir Alexander, *Burne's Travels into Bokhara*, Vol. II
 —, *A Voyage on the Indus*, Vol. III
 —, *Burne's Travels for a March from Delhi to Peshawar*, London, John Murray, 1834 & 1835.
- Campbell, Sir George, *Memoirs of My Indian Career*, 2 Vols., London, Macmillan and Co., 1893.
- Chopra, Gulshan Lal, *The Punjab as a Sovereign State*, VVRI, Hoshiarpur, 1969.
- Cole, J. Jones, *A Sketch of the Siege of Multan*, London, 1849, Lahore, Sang-e-Meel Publications, 1999.
- Cook, HCB, *The Sikh Wars : British Army in Punjab*, London, Leo Cooper, 1975.
- Cumming, Captain, "The Night of Ferozeshah" : *Army Quarterly Journal*, Calcutta.
- Cunningham, J.D., *A History of the Sikhs*, Delhi, S. Chand & Co., 1955.
- Cust, Robert, Needham, *Linguistic and Oriental Essays*, Vol. V, Calcutta.
- Eden, Emily, *Up the Country*, London, 1862.
- Edwards, Herbert B., *A Year on the Punjab Frontier*, London, 1851, Language Deptt., Patiala 1971.
- Edwards, Herbert B. & Herman Merivale, *Life of Sir Henry Lawrence*, London, 1872, Smith, Elder & Co.
- Edwards, William, *Reminiscences of a Bengal Civilian*, Smith, Elder & Co., London, 1866.
- Elliot, A.C. Capt., *The Chronicles of Gujrat*, Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Ferrier, Adj. Gen, J.P., *Caravan Journeys & Wanderings in Persia*, John Murray, London, 1857.
- Ganda Singh Dr., *British Occupation of the Punjab*, Sikh History Society, Amritsar-Patiala, 1955.
- , *History of the Freedom Movement of the Punjab*, Punjabi University, Patiala, 1977.

- Garret, H.L.O. Lt. Col. & Chopra, G.L. Ph.D., *Events at the Court of Ranjit Singh*, Language Deptt. Punjab, Patiala 1935/1970.
- Garrett, H.L.O., *The Punjab a Hundred Years Ago*, Language Deptt., Patiala, 1971.
- George, Wakelyn, *The Autobiography of Lt.General Sir Harry Smith*, Vol. I, J. Murray, London, 1902.
- Gordeon Sir John J.H. General, *The Sikhs*, Language Deptt. Patiala, 1970.
- Gough, Charles and Innes, D. Arthur, *The Sikhs and the Sikh Wars*, A.D. Innes & Co., London, 1897. Reprint by Kaveri Books, New Delhi, 2005.
- Griffin, Sir Lepel Henry, *The Punjab Chiefs* (first published 1890), Reprint by Civil Military Press, Lahore, 1909.
- , *Ranjit Singh*, Oxford Press, London, 1892, and National Book Shop, Delhi.
- Henry, G.A., *Through the Sikh War*, Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Hugel, Baron Charles, *Travels in Cashmere and the Punjab*, John Petterman, London, 1845 and Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Humbley, W. Captain, *The Journal of a Cavalry Officer*, Brown and Green, London, 1859.
- Jacquemont, Victor, *Letters from India, Tibet, Lahore and Cashmere*, Edward Churton, London, 1835.
- Kaye, John William, *A History of the Sepoy War in India*, W. H. Allen & Co., London, 1867
- , *Lives of Indian Officers*, Strahan & Co., London, 1869.
- Kohli, Sita Ram, *Sunset of the Sikh Empire*, Orient Longman, New Delhi, 1967.
- Latif, Syad Muhammed, *History of the Punjab*, Calcutta Central Press Company, Calcutta, 1891.
- Login, E. Dalhousie, *Lady Login's Recollection*, Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Ludlow, John M., *British India, Its Races and its History*, Macmillan and Co., Cambridge, 1858.
- Malleson, G.B. Col., *The Decisive Battles of India*, W.H. Allen & Co., London, 1883.
- Marshman, John Clark, *The History of India*, Vol III, Longmans, London, 1867.
- McGregor, W.L., *The History of the Sikhs*, James Madden, London, 1846, Reprint by R.S. Publishing House Allahabad, 1979.

- Mohan Lal, *Travels in the Punjab, Afghanistan and Turkistan.*, W.H. Allen & Co., London, 1846 and Language Deptt. Punjab, Patiala, 1971.
- Murray, W.M., based *History of the Punjab and Rise, Progress and Present Condition of the Sect and the Nation of the Sikhs*, Language Department, Punjab, Patiala, 1970.
- Napier Sir, James Charles, *Defects of Civil and Military of the Indian Government*, 1853.
- Osborne, William G., *The Court and Camp of Ranjit Singh*, Henry Colburn, London, 1840, Reprint by Language Deptt. Punjab, 1970.
- Parshad, Dewan Ajudhia, *Waqai Jang-i-Sikhan*, Translated by V.S. Suri, Punjab Itihas Parkashan, Chandigarh, 1975.
- Payne, C.H., *A Short History of the Sikhs*, Reprint by Language, Deptt. Punjab, Patiala 1970.
- Pearse, Major Hugh, *Soldier and Traveller, Memoirs of Alexander Gardner*, William Blackwood and Sons, London, 1898, Reprint by Language Deptt. Patiala, 1970.
- Rait, R. Sangster, *The Life and Campaigns of Viscount Gough*, A. Constable & Co., London, 1903.
- Ryder, John Corporal, *Four Years' Service in India*, W.H. Burton, Leicester, 1853.
- Singh, Karnail, *Anglo-Sikh Wars and its In-side Tale*, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 1968/1984 (revised)
- Smith R. Bosworth KCSI, *Life of Lord Lawreance*, London, 1874.
- Smyth, G. Carmichael Major, *A History of the Reigning Family of Lahore*, W. Thacker & Co., Calcutta, 1847, Reprint by Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Sullivan, John, *Are we bound by our Treaties*, W.H. H. Allen & Co., London.
- Suri, Sohan Lal, *Umdat-ul-Tawarikh*, Translated by V.S. Suri, S. Chand & Co., Delhi, 1961.
- Thackwell, Edward Joseph, *Narrative of the Second Sikh War in 1848-49*, (First published, 1851) Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970.
- Thorburn, S.S., *The Punjab in Peace and War*, William Blackwood and Sons, Edinburg, London, 1904, Reprint by Language Deptt. Punjab, Patiala, 1983.
- Trotter, Lionel James, *History of the British Empire in India — 1844 to 1862*, W.H. Allen & Co., London 1866.
- Vigne, G.T., *Travels in Kashmir, Ladak*, Iskardo Henry Colburn Publishers, London, 1842.

ਇੰਡੈਕਸ

- ਉਵਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 151
 ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ 37, 43
 ਅਸ਼ਬੀਹਾਮ, ਟੀ. ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152-53
 ਅਕਬਰ ਖਾਂ 55
 ਅਕਰਮ ਖਾਨ 228
 ਅਕਾਲ ਰੈਜਮੈਂਟ 109, 121, 126
 ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ 76, 126, 170
 ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 36, 48-53, 57
 ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾਂ 139
 ਅਟਕ/ਕਿਲ੍ਹਾ/ਦਰਿਆ 54, 214, 224
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ 220-22, 229
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 36, 45, 48-49, 57-58, 222, 224
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ 121, 152, 155, 162, 183-84, 187, 196, 234
 ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ 35, 54-55, 82-83, 98, 200, 228, 260
 ਅੰਬਾਲਾ 67, 95-96, 165, 207, 250
 ਅਬੂਤਵੇਲਾ 137, 143
 ਅਮਰਨਾਥ, ਦੀਵਾਨ 110
 ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਕੈਪਟਨ) 66
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 126, 236
 ਅਯੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਦੀਵਾਨ 66, 105, 107, 121, 128, 153
 ਅਲਾਰਡ ਜਨਰਲ 70, 93
 ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ, 37, 40-46, 54-55, 65, 93, 99, 101, 124, 147, 165, 237, 251
 ਅਵਿਭੇਥਾਈਲ 50, 93, 124, 137, 143-44, 244
 ਆਕਲੈਂਡ ਲਾਰਡ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 48, 65, 86
 ਆਰਚਰਡ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152-153
 ਆਰਨੋਲਡ ਐਡਵਨ 192
 ਆਲਮਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ 44-45
 ਆਲੀਵਾਲ 66, 108, 134, 136, 142, 144, 146, 151, 153, 213
 ਐਗਨਿਊ ਵੈਨਜ਼ 174-75
 ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਦੂਸਰਾ 151, 163, 181, 195-197, 204, 207, 242, 248, 252
 ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ, ਪਹਿਲਾ 59, 73, 109, 122, 162, 164-65, 172, 195, 236, 249
 ਐਂਡਰਸਨ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ 173-175
 ਐਂਡਰੀਊ ਐਡਮਜ਼, ਡਾਕਟਰ 146
 ਐਡਵਰਡਜ਼ ਹਰਬਰਟ, ਮੇਜਰ 82, 151, 157, 175-86, 188-89, 194, 204, 241, 244, 248, 252, 256
 ਐਡਵਰਡਜ਼ ਵਿਲੀਅਮ 125, 157, 166, 177-82, 187
 ਐਬਟ, ਕੈਪਟਨ 203-04, 246, 253
 ਐੱਮ.ਐੱਲ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ/ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ 89-90, 92, 100, 194, 196, 250
 ਐਲਨਬਰੋ, ਲਾਰਡ/ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 51, 76-77, 83, 85-86, 89, 91, 245
 ਐਲਬੂਅਰਾ, ਜੰਗ 125
 ਐਸਬਰਨ 65, 232
 ਇੰਗਲੈਂਡ 85, 96, 197-98, 201, 210, 216-17, 223, 237, 241, 257
 ਇਬਰਾਹੀਮ ਪੀਰ 175, 178
 ਇਮਾਮ-ਉ-ਦੀਨ, ਜਰਨੈਲ 182, 186, 194, 205, 234
 ਇਮਾਮ ਸ਼ਾਹ 165
 ਇਰਵਿਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 151
 ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼, ਜਰਨੈਲ 165, 167-68, 220, 227
 ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈੱਲ, ਮੇਜਰ 204, 246-47
 ਏ.ਸੀ. ਐਲੀਅਟ, ਕੈਪਟਨ 219-20
 ਏਕਨਜ਼, ਮੇਜਰ/ ਡਿਪਟੀ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ 225
 ਸਕੋਟ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152
 ਸਟੈਨਸੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152, 153
 ਸਟੈਨਬੈਕ, ਕਰਨਲ 234
 ਸਤਲੁਜ 35, 89, 92, 140, 142, 144-45, 147, 149-50, 156, 175, 177, 243

- ਸਦਾ ਕੌਰ 101
 ਸਦੁਲਾਪੁਰ 167, 214, 217, 228
 ਸਦੋਸਮ 182
 ਸਭਰਾਵਾਂ 52, 73, 138-39, 145-47, 149-50, 153, 157, 159, 167-68, 231, 236, 240, 251
 ਸ਼ਮਸ-ਉ-ਦੀਨ 116, 150
 ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 105, 152, 157, 183-84, 196, 234
 ਸਮਾਈਥ, ਮੇਜਰ 66, 97, 109, 139, 159
 ਸਮਿੱਥ ਹੋਰੀ, ਜਨਰਲ 66, 107, 119, 122-24, 126-27, 132, 134, 138-39, 141-47, 151, 153, 155, 158, 161
 ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾ 80, 83
 ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਲਾਹੌਰ 72
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ 122, 197
 ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਮਿਸਰ 205, 234
 ਸਾਂਬਾ 72
 ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ 49, 58-59, 69, 74, 76, 91, 100, 144, 147, 150, 152, 156, 158-60, 162-64, 196, 231, 251
 ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ 53
 ਸਿਆਲਕੋਟ 46, 59
 ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ 78, 80, 83
 ਸਿੰਘ ਸੂਬਾ/ਪ੍ਰਾਂਤ 35, 42, 78-80, 83-85, 197, 249
 ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ 35-36, 42, 55, 78, 150, 177, 188, 210
 ਸ਼ਿਮਲਾ 140, 250
 ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ 66, 126, 184, 211, 236
 ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਰਾਜਾ 37, 40, 49, 52, 58, 239
 ਸੁਜਾਹਾਬਾਦ 177, 181-82
 ਸੁਨੇਤ ਪਿੰਡ 141-42
 ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਂ ਵਾਲਾ ਕਸਬਾ 131, 143
 ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਖਾਂ, ਕਮਾਂਡਰ/ਜਰਨੈਲ ਤੋਪਖਾਨਾ 69, 164-65
 ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ 167, 182-83, 212, 220, 222-24, 229, 231
 ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ 172, 183, 185-86, 194, 202
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹਸਨਵਾਲੀਆ 220, 222, 229
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 36, 39, 45-54, 56-57, 70, 83-85, 167, 244-45
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ 183-87, 196, 202-03, 205-06, 208-09, 211-12, 214-15, 217, 220, 222-24, 226-30, 233-34, 244-45, 254-60
 ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਗਿਆਨੀ 37, 58, 145-46, 160, 168
 ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ 37, 58
 ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ 43, 72, 210
 ਹਜ਼ਾਰਾ 54, 72, 84, 184, 202, 209, 245, 253
 ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ 44-45
 ਹਥਵੇਟ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 220
 ਹਨੂਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਹੰਗ ਬਾਬਾ 126
 ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ 46
 ਹਰਬਰਟ ਐਡਵਰਜ਼ ਅਤੇ ਮੈਰੀਵਲ 82, 244
 ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ 42
 ਹਰੀਪੁਰ 203, 253
 ਹਾਰਡਿੰਗ, ਲਾਰਡ/ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 90-91, 96, 117-119, 121, 123, 127, 130, 134-35, 142, 149, 151, 155, 198, 248
 ਹਿਕ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 139, 143, 151, 155
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 35-36, 74-75, 78, 85, 95, 101, 112, 117, 131, 140, 149, 150, 166, 170, 226, 234
 ਹਿਮਾਚਲ 35
 ਹੀਊ ਗਡ 61, 67, 91, 110, 117, 123, 127, 130, 132, 134, 141, 143, 147, 151, 154, 161, 164, 167-68, 176, 181, 197, 200, 207, 211-213, 215-16, 219, 221, 224, 226-27, 234
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ/ਵਜ਼ੀਰ 37-38, 44-45, 49, 52, 56, 58, 60, 86-87, 208
 ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ 53
 ਹੂਗਲ ਬੈਰਨ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ 63-64
 ਹੂਗਮੱਕ 234
 ਹੈਨਰੀ ਜੀ.ਏ. 217, 233, 238, 259
 ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ 38, 50, 55-57, 150, 160, 168, 198, 202, 208-10, 234, 240-41, 243-44, 246
 ਹੈਰੀਉਟ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 131
 ਹੈਵਲਾਕ ਹੈਨਰੀ ਕੈਪਟਨ 55, 110
 ਹੈਵਲਾਕ ਵਿਲੀਅਮ, ਕਰਨਲ 213, 241
 ਹੋਗਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 220, 222
 ਹੋਨਿੰਗਬਰਗ, ਡਾ. 44
 ਕਸ਼ਮੀਰ 35, 261
 ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ 36, 58, 86

- ਕਸੂਰ 95, 236
 ਕੰਧਾਰ 170-71
 ਕਨਿੰਘਮ, ਜੇ.ਡੀ. 43, 48, 61-62, 70, 83,
 89, 107, 110, 123, 133, 164
 ਕਨੌੜਾ ਕਰਨਲ 184, 203, 253
 ਕਪੂਰਥਲਾ 137
 ਕਸਿੰਗ, ਕੈਪਟਨ 128
 ਕਰਨਾਲ 96, 116, 250
 ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 61-62, 146
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ 66-67, 111, 121,
 130, 137, 143, 164, 167, 222, 229
 ਕਰਿਸਟੀ, ਮੇਜਰ 223, 225
 ਕਲਕੱਤਾ 52, 54, 166, 193
 ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ 56, 209
 ਕਲਾਰਕ, ਰੈਜੀਡੈਂਟ 48-49, 90
 ਕਲੈਡਵੇਡ 239
 ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਜਰਨੈਲ 105, 173-75,
 202, 245
 ਕਾਂਗੜਾ 209-10
 ਕਾਬਲ 55, 82, 244
 ਕਾਰਪੋਰਲ ਰਾਈਡਰ 192, 232
 ਕ੍ਰਿਊਰੀਟਨ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ/ਜਨਰਲ/ਕਰਨਲ/
 141-43, 152, 211-13,
 ਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ, ਦੀਵਾਨ 105, 200, 211, 235
 ਕਿਨੇਰੀ 178
 ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ 37, 40, 58
 ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 48
 ਕੈਂਪਬੈਲ, ਜਾਰਜ 60, 90, 97
 ਕੈਂਬੈਲ ਕੋਲਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152, 212, 214,
 219, 222
 ਕੋਕਰੀ (ਹੇਰਾਂ) ਪਿੰਡ 141
 ਕੋਰਟ, ਜਨਰਲ 65, 93
 ਕੋਰਟਲੈਂਡ, ਜਨਰਲ 50, 65, 165, 177,
 179-80, 187, 194, 205, 234, 241
 ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ 194, 196
 ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ 167
 ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 36, 38-41, 43, 87,
 229
 ਖਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤ 37, 45, 57, 66, 72, 74
 76-77, 86, 88, 90, 92, 95, 98, 100,
 104, 106, 137, 145, 149-50, 162,
 237, 250
 ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਮਾਂਦਾਰ 40, 58
 ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਹਾੜੀਆ 220, 222
 ਖੈਬਰ, ਦੌਰਾ 35, 36, 82, 133
 ਗਜ਼ਨੀ 170-71
 ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ: 195
 ਗਾਰੂ 83, 245, 262
 ਗਾਲਬ ਕਲਾਂ 141
 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ 66, 159, 162, 215,
 245
 ਗਿਲਬਰਟ ਵਾਲਟਰ, ਜਨਰਲ 108, 121,
 123-24, 126-27, 151-153, 155-56,
 158, 163, 216, 219-20, 223, 234
 ਗੁਜਰਾਤ 207, 210, 227-229, 232-33,
 260
 ਗੁੱਡਬਾਏ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 140-43, 215, 220,
 224
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗਿਆਨੀ 48, 52, 58, 79,
 87
 ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਰਾਜਾ 40, 44-46,
 49-51, 54-56, 58-59, 76-77, 84,
 87, 91-92, 99, 145, 149-50, 172,
 217, 233, 236, 238-39, 250, 252
 ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡੀਆ 205, 241, 235,
 244
 ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ 47, 87
 ਗੋਰਡਨ, ਜਨਰਲ 61, 64, 80-81, 100, 112,
 135, 160, 238
 ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਲੈਪਲ 43, 91, 159, 207
 ਘਨੱਈਆ ਲਾਲ ਬਖਸ਼ੀ 110
 ਘੁੰਗਰਾਨਾ 141, 144
 ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ 105, 184, 194,
 202-03, 211, 217, 227, 229, 233,
 234, 239, 253, 256
 ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ 110, 196, 204,
 211, 214
 ਚੰਦ ਕੌਰ, ਮਹਾਰਾਣੀ 36, 45-46, 48, 52, 87
 ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ 178-79, 185, 200,
 211-12, 214, 217, 219, 228, 234
 ਚਨਾਬ ਨਹਿਰ 213
 ਚਨੌਟ 205
 ਚਾਰਲਸ ਗਫ/ਆਰਥਰ ਇੰਨਜ਼ 132, 165, 167
 ਚਾਰਲਸ ਨੈਪੀਅਰ ਜਨਰਲ 85, 150, 181, 197,
 226, 237, 249
 ਚੀਨ 35, 83, 245, 260-61
 ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ 36, 39-40
 ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ 73, 162-63, 167, 193, 197,
 203, 217, 219, 221, 226-228, 237
 ਜਗਰਾਉਂ 141-42, 144
 ਜਮਜਮਾ ਤੋਪ 170

- ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ 35, 46, 49, 56, 58, 72, 76,
149-50, 172, 209, 217, 236, 262
ਜਲੰਧਰ 137, 207-08
ਜਲ੍ਹਾ ਪੰਡਿਤ 37, 58, 60, 86
ਜਲਾਲਾਬਾਦ 55
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ 220-
222, 224, 229
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ ਡੋਗਰਾ 58
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ 36, 58-60, 77, 88,
229
ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ, ਮਿਸਰ ਕਮਾਂਡਰ 187, 194, 205,
234
ਜਾਰਜ ਹਿੱਕ 139
ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ 178, 215-17, 227, 231
ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਮਹਾਰਾਣੀ 46, 49, 58-60, 74
ਜੀ.ਐੱਲ. ਚੋਪੜਾ 78
ਜੀ.ਬੀ. ਮਾਲੇਸਨ, ਕਰਨਲ 139
ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ 159
ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ 171, 208
ਜੋਧਾ ਰਾਮ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ 137, -38, 143
ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ 245
ਜੌਸਫ਼ ਐਡਵਰਡ ਥੈਕਵੈੱਲ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ, ਏ.ਡੀ. ਕੈਪ
217, 219, 223, 225-26
ਜੌਸਫ਼ ਥੈਕਵੈੱਲ, ਜਨਰਲ 108, 152, 213-14,
216, 219, 222
ਜੌਹਨ ਸੁਲੀਵਾਨ 97-98, 244, 260
ਜੌਹਨ ਕਮਿੰਗ, ਕੈਪਟਨ 122
ਜੌਹਨ ਗਰੂ, ਜਨਰਲ 141
ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ 138, 199, 243
ਟਰੇਟਰ, ਮੇਜਰ 225, 232
ਟੇਅਲਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ/ਕਰਨਲ 126-27, 131,
151, 158, 163, 241
ਟੈਲੰਟ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 220
ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਲਾਰਡ/ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 133, 176,
181, 195, 198-201, 208, 210,
242-43, 254
ਡਿਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ 85, 117, 123, 134,
142, 147, 149, 197
ਡੋਹਰਾ ਸਾਹਿਬ 44
ਡੋਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ 175
ਡੋਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ 177, 194, 205
ਤਲਵਨ ਪੱਤਣ 144
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ 208
ਤਿੱਬਤ 35, 83-84, 245, 261
ਤੇਜ ਸਿੰਹੂ 37, 40, 61-62, 72, 77, 92,
115-16, 120, 124-25, 129-31, 140,
145, 147, 152-53, 156-59, 162-63,
168, 234, 238-39, 250
ਥੋਰਬਰਨ, ਐੱਸ.ਐੱਸ. 61, 63, 81, 90, 112,
130, 134, 137-38, 153, 167, 208,
243, 259
ਦਸੂਹਾ 207-08
ਦੰਦਾਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 188
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 46, 49-50, 52, 58,
60, 62, 88, 117, 184, 198-99,
200-02, 206, 208-09, 211, 234,
240-41, 255-56
ਦਿੱਲੀ 89, 108, 167
ਦੀਨਾ ਨਗਰ 65, 79
ਦੀਨਾ ਨਾਥ 53, 57, 234
ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ 58
ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪੰਡਿਤ 140, 163
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ 229
ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਹਾਕਮ 83, 200, 228,
233, 258
ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ 53, 79
ਧਰਮਕੋਟ 138-39, 141
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਵਜ਼ੀਰ 36, 38, 40-41,
43-44, 47, 49-52
ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ 60
ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ 177, 186, 188, 194,
206
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ 91, 140
ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ 87, 234
ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ, ਫ਼ਕੀਰ 57, 234
ਨੌਪਾਲ 83, 245, 262
ਨੈਪੋਲੀਅਨ 82, 98, 117, 142, 147, 197
ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ 72
ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ 36, 39-43, 45
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ 113, 131
ਪੰਜਾਬ 44, 95-97, 140, 150, 176,
183-86, 196, 198-99, 203, 228,
240, 260
ਪਟਿਆਲਾ 67, 140
ਪਾਕਿਸਤਾਨ 35, 261
ਪਿਸ਼ਾਵਰ 42, 44, 55, 72, 167, 200, 204,
236, 254, 261
ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ 36, 58-60, 86-87
ਪੀਅਰਸਨ ਹੈਸਕਥ 161
ਪੈਅਨ 47, 54, 56, 61-62, 65, 67, 104,
137, 166, 192, 235

- ਪੈਟ੍ਰਿਕ, ਮੇਜਰ 154
 ਪੈਨਿਨਸੂਲਾ 135, 142, 213
 ਪੈਨੀਕੁਲਿਵ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 216, 220, 222-23, 225
 ਪੈਨੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 152, 155, 163, 220
 ਪੋਪ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 220, 223, 225
 ਪੋਰਸ 219
 ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ 36, 50-51, 53, 57, 85
 ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ 60
 ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ 49, 53
 ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਮਾਂਡਰ (ਪਿੰਡ ਮੁਗਲਚੱਕ) 205, 234
 ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਜਰਨੈਲ 45, 49, 59, 76
 ਫਤਹਿ ਖਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਕਾਬਲ 79-80
 ਫਤਹਿ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ, ਕਮਾਂਡਰ/ਜਰਨੈਲ 178, 180
 ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੂੀ 124, 134, 174, 177, 181, 183, 186, 199, 210, 248, 257
 ਫਿਲੋਰ 137, 139, 146
 ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ 61, 63, 65-66, 73, 85, 95, 100, 107, 116, 120, 123, 125-27, 132, 134-37, 139, 141, 147, 150, 165-68, 197, 227
 ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ 65, 67, 95, 109, 119-20, 129-30, 132, 145, 166, 186-87, 211, 250
 ਫੌਜ-ਏ-ਖਾਸ 70, 105, 121, 128
 ਫੌਜ-ਏ-ਬੇਕਵਾਇਤ 70
 ਫੌਜਦਾਰ ਖਾਨ, ਪੀਰ 176, 179
 ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ 66
 ਬੱਸੀਆਂ 96, 108, 141, 143
 ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ 105, 121
 ਬਹਾਵਲਪੁਰ 175, 177-179, 181, 186, 248
 ਬੱਦਵਾਲ 134, 136, 138-139, 141, 144, 255
 ਬੰਨੂ 175, 205, 214, 254
 ਬਨਾਰਸ 92, 183, 186, 193, 247
 ਬੰਬਈ 89, 188, 210, 229, 233, 249
 ਬਰਨਜ਼ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ 56, 171
 ਬਰਮਾ 36, 74, 80
 ਬਰੂਸ, ਜਾਰਜ 109, 126, 130-31, 134, 158, 161, 174, 176, 185, 192-93, 199, 228, 251
 ਬਰੂਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ/ਕਰਨਲ 220, 222, 225
 ਬਲੈਚਿਸਤਾਨ 35
 ਬਾਰ, ਕਰਨਲ 163
 ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ 46, 50, 84
 ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ, ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ 58
 ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ 110, 159
 ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮੁਕੋਰੀਆਂ 45, 51, 53
 ਬੂੜ ਸਿੰਘ 200, 211, 235
 ਬੋਲੀ ਰਾਮ ਮਿਸਰ 58
 ਬੈਰਨ, ਹੁਗਲ 38, 64
 ਬੈਰਿਡ ਜੇ.ਏ. 194
 ਬੋਸਵਰਥ 160
 ਬ੍ਰਾਡਫੁੱਟ, ਮੇਜਰ 77, 88-89, 95-96, 108, 124-25, 131, 251
 ਭਗਤ ਰਾਮ 57
 ਭਰਤਪੁਰ 80-81
 ਭਰੋਵਾਲ 87, 198, 241
 ਭੁੰਦੜੀ 143
 ਮਸਜਿਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ 44
 ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜ਼ੈਲਦਾਰ 111, 113, 229
 ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ 185-86, 196, 203, 205, 207, 220, 234
 ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ 74, 101, 145, 149, 172, 183, 201, 203, 205, 209, 238, 240, 247, 249, 257
 ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਜਨਰਲ 105, 110, 121, 129, 152
 ਮਜ਼ਹਰ ਅਲੀ ਕਮਾਂਡਰ ਤੋਪਖਾਨਾ 165
 ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਡਾ. 164-66
 ਮਾਘ ਖਾਂ 69, 121, 165
 ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਝੀਲ 35, 83, 245
 ਮਾਨਹੋੜੇ 233
 ਮਾਨਿਕਆਲਾ 234
 ਮਾਰਸ਼ਲ ਜੌਹਨ ਕਲਾਰਕ 248, 257
 ਮਾਲੇਸਨ 61, 124, 139, 159
 ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਜਰਾਤੀ 189, 224, 230
 ਮਿਠਨਕੋਟ 35
 ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਕਵੀ 69
 ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ 240
 ਮੁੱਦਕੀ 61, 73, 96, 107, 109, 124, 126, 134-37, 147, 153, 166-67, 197
 ਮੁਲਤਾਨ 44, 72, 85, 167, 170-71, 173, 176-77, 181-83, 185-86, 188-91, 193-95, 204-05, 210, 217, 227, 233, 229, 236, 248, 261
 ਮੂਲ ਰਾਜ, ਦੀਵਾਨ 170-75, 177-78, 180-83, 185-88, 191-95, 205-06, 210, 246, 254

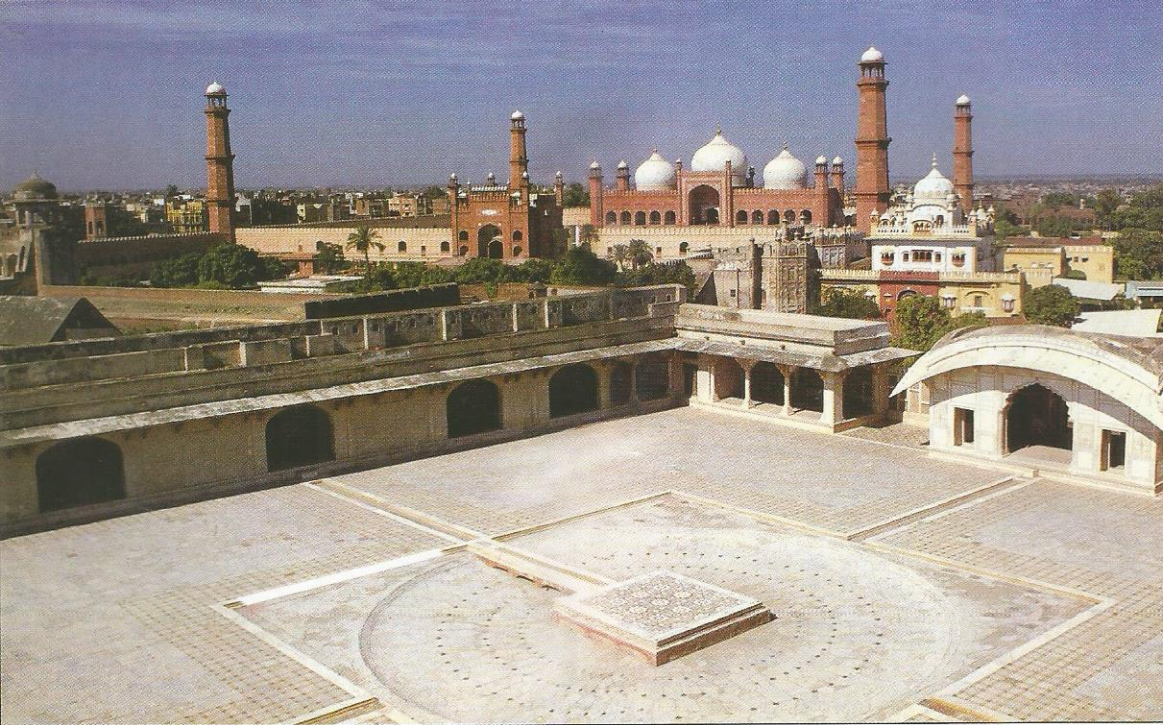
ਮੇਰਠ 67, 137, 139, 141, 250
 ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਿਗੇਡ/ਕਮਾਂਡਰ 69, 105, 152-164
 ਮੈਕਗੋਗਰ, ਡਾ. 61-62, 66, 107, 116, 129, 140, 164, 169
 ਮੈਕਡੋਵੈਲ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 143
 ਮੈਕਨਾਗਟਨ 48
 ਮੈਕਲਾਰਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 151, 158, 163
 ਮੈਕਸਕਿਲ ਜਨਰਲ 108, 113
 ਮੌਰਿਸ ਪਿੰਡ 221
 ਮੌਨਟੇਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 220, 224
 ਯਖਮੋਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ 55
 ਯਾਰਕੰਦ ਸੂਬਾ 245
 ਰਸੂਲ 193, 215, 217, 221-22, 227
 ਰੰਗਾ ਰਾਮ 174, 178-79
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ 36-38, 41, 44, 46, 56, 70, 74-76, 78-79, 84-86, 101, 133, 139-40, 156, 159-60, 162, 165, 171, 208, 212, 232, 238, 253
 ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ 67, 137-40, 141, 144-45, 147, 239, 254
 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡ/ਕਮਾਂਡਰ 105, 153, 220
 ਰਾਈਡਰ, ਕਾਰਪੋਰਲ 190-93
 ਰਾਏਕੋਟ, ਬੱਸੀਆਂ 140-141, 138, 144
 ਰਾਹਜਾਨ 35
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਛਾਪਾ, ਜਰਨੈਲ 110, 121, 212, 215, 220, 222-23, 229-31
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ (ਭਈਆ) 47, 77, 87, 239, 250
 ਰਾਮ ਨਗਰ 197, 210-215, 217, 228
 ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ 234
 ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ 53, 178
 ਰੀਡ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 131
 ਰੋਹਤਾਸ 80, 214
 ਰੋਪੜ 65
 ਰੋਬਰਟ ਸੈਲ ਜਨਰਲ 108, 113
 ਰੋਬਰਟ ਕਸਟ, ਕੈਪਟਨ 97, 124-25, 134, 242
 ਰੋਬਰਟ ਡਿਕ, ਜਨਰਲ 152-155, 158, 163

ਰੋਬਰਟ ਪੀਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ 135, 161, 163
 ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹਾ 43
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ 36, 45, 48-49, 53-54, 57
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ 36, 49, 58, 65-66, 91, 165, 245
 ਲੰਡਨ 85, 197, 244
 ਲਮਲੀ, ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡਜੂਟੈਂਟ ਜਨਰਲ 123
 ਲਾਸਾ 83, 245, 262
 ਲਾਹੌਰ 45-46, 49-50, 56-57, 77, 85, 104, 126, 145, 149, 171, 180-81, 187, 193, 198, 207-08, 211, 217, 228, 236
 ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮੀਆਂ 37, 58
 ਲਾਲ ਸਿੰਘ 37, 60-62, 66, 77, 92, 110, 120-22, 126-27, 134, 145, 147, 153, 157, 162, 168, 238-39, 250
 ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਹਾੜੀਵਾਲਾ 220, 222
 ਲਿਟਲਰ, ਜਨਰਲ 104, 121-23, 127, 132
 ਲੁਡਲੋਹ 61, 107, 261
 ਲੁਧਿਆਣਾ 67, 122, 126, 138, 140-42, 144, 147, 149, 165
 ਲੋਹ-ਲੱਦਾਖ 35, 209, 261
 ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ 214-215, 217, 234
 ਵਾਈਟ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 131, 214, 220, 224
 ਵਾਈਨੋ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ 56
 ਵਾਈਲਡ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 55
 ਵਾਟਰਲੂ 117, 142, 159, 219
 ਵਾਨ ਕੋਰਟਲੈਂਡ, ਜਨਰਲ 175-76, 205, 214, 234, 241
 ਵਾਲਿਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 121, 123, 131
 ਵਿਸ਼, ਜਨਰਲ 183, 185, 187-88, 191-94, 205, 210, 228
 ਵਿਲਕਿਨਸਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 143, 152-53
 ਵਿਲੀਅਮ ਕੋਈ 163, 172, 197, 257
 ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 65, 86
 ਵੀਲਰ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ 141-43, 207
 ਵੁਡ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਕਰਨਲ 155
 ਵੈਨਜ਼ ਐਗਨਿਊ 173, 175
 ਵੈਨਡੂਰਾ, ਜਨਰਲ 50-51, 70, 84, 93, 124

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲਾ

ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ

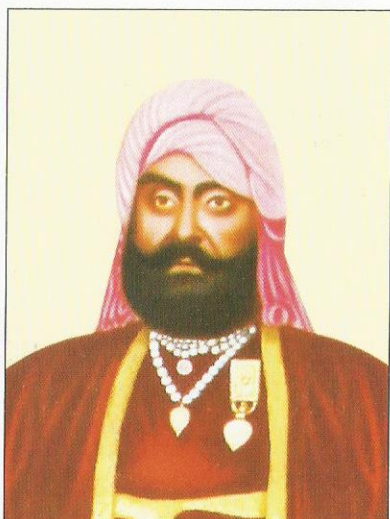
ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ

ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ

ਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ

ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ

ISBN 81-7205-497-1

9 788172 054977